प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

बाल विवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको रणनीति

(आ.व.२०७८/७९-२०८८/८९)

प्रदेश सरकार

शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय

लुम्बिनी प्रदेश

विषय सूची

१. पृष्ठभूमि 1
२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता 2
३. राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी व्यवस्था 3
४. वर्तमान सन्दर्भ 5
५. रणनीतिको औचित्य 7
६. रणनीतिका सिद्धान्तहरू 8
७. दूरदृष्टि 9
८. ध्येय 9
९. लक्ष्य 9
१०. उद्देश्यहरू 9
११. रणनीति तथा कार्यनीति 10
१२. अनुगमन तथा मूल्यांकन 17
१३. संस्थागत संरचना 17
१४. सहकार्य तथा समन्वय 19
१५. जोखिम तथा न्यूनीकरण 19
बाल विवाह अन्त्यका लागि रणनीतिक कार्ययोजना 21

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

बाल विवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको रणनीति, २०७८

१. पृष्ठभूमि

नेपालको कानूनले २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई बाल विवाह मानी निषेध गरेको छ। बाल विवाहले खासगरी बालिकाहरूको जीवनमा प्रतिकूलता बढाएको छ भने विकासशील राष्ट्रहरूको समग्र सामाजिक–आर्थिक विकासको गतिलाई पछाडी धकेल्ने काम पनि गरेको छ। बाल विवाहका कारण धेरै मुलुकहरू न्यून पोषण, प्रतिकूल स्वास्थ्य परिणाम, उच्च जन्म दर तथा मातृशिशु मृत्यू दर, न्यून शैक्षिक स्तर, औपचारिक श्रम बजारमा महिलाहरूको न्यून सहभागिता, आर्थिक उत्पादकत्वमा कमी, बढ्दो घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसाका दुष्पपरिणामहरू भोग्न बाध्य छन्।[1] बाल विवाहसम्बन्धी एक अध्ययनले विश्वभर हुने बाल विवाहको ५० प्रतिशत दक्षिण एशियामै मात्र हुने गरेको र यो स्थिति कायम रहेमा विकासशील राष्ट्रहरूलाई दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्ने समय सन् २०३० सम्म पुग्न खरबौं डलरको आर्थिक मूल्य चुकाउनुपर्ने अवस्था रहेको देखाएको छ।[2]

नेपालमा बाल विवाहबारे विभिन्न अध्ययनले फरक फरक तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। बाल विवाह अत्यधिक हुने विश्वका मुलुकहरूमा नेपाल १६ औं स्थानमा रहेकोछ[3] भने दक्षिण एशियामा बंगलादेश र भारत पछि तेश्रो स्थानमा रहेको छ।[4] नेपालमा ३६.६ प्रतिशत बालिकाहरूको १८ वर्ष र १०.४ प्रतिशत बालिकाहरूको १५ वर्ष उमेर नपुग्दै विवाह हुने गरेको एक अध्ययन प्रतिवेदनले औंल्याएको र सो प्रतिवेदन अनुसार उमेर नपुग्दै विवाह हुने बालकहरूको संख्या भने १० प्रतिशत रहेको छ।[5] केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको पपुलेसन मोनोग्राफ (सन् २०१४, भाग २ सामाजिक जनसांख्यिकी) मा १० देखि १८ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकामध्ये २६.३ प्रतिशत बालबालिकाको बाल विवाह भएको उल्लेख भएकोमा नेपाल बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण, २०७६ मा २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका विवाहित व्यक्तिहरूमध्ये १५ वर्षमुनिका ५.२ प्रतिशत (पुरूष १.५% र महिला ७.९%) र १८ वर्षमुनिका २२.७ प्रतिशत (बालक ९% र बालिका ३२.८%) को विवाह भएको उल्लेख भएको छ। सो प्रतिवेदन अनुसार १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरूमध्ये १२.८ प्रतिशत (पुरूष ५.३% र महिला १९.३%) विवाहित पाइएको छ। यसबाट बालविवाहको प्रतिशत घट्दै आएको देखिन्छ।[6] नेपाल लगायत विश्वका सबै मुलुकहरूमा बाल विवाहको दर क्रमिक रूपमा न्यून हुँदै गइरहेको भए तापनि यसरी घट्ने दर भने न्यून छ। यदि बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी विद्यमान कानूनको पालनालाई प्रभावकारी नबनाउने र तीनवटै तहका सरकार तथा सरोकारवालाहरूको

महादेव पन्थ
सचिव

---

[1] Bill & Melinda Gates Foundation, Children's Investment Fund Foundation, Global Partnership for Education, International Center for Research on Women (ICRW) and the World Bank, Economic Impacts of Child Marriage: Global Synthesis Report, Conference Edition, June 27, 2017. www.costsofchildmarriage.org

[2] http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/06/26/child-marriage-will-cost-developing-countries-trillions-of-dollars-by-2030-says-world-bankicrw-report

[3] https://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/nepal/

[4] महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२।

[5] https://www.unicef.org/nepal/media/401/file/Ending%20Child%20Marriage%20in%20Nepal.pdfhttps://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/nepal/

[6] महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन, २०७७।

अर्थपूर्ण सहभागितामा उपयुक्त रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन नगर्ने हो भने यसलाई निर्मूल गर्न अझै धेरै वर्ष लाग्ने देखिन्छ।[7] नेपालमा लुम्बिनी प्रदेशको विशेषगरी पश्चिममा, कर्णाली प्रदेश तथा दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेशसँग जोडिएका जिल्लाहरूमा धेरै बालिकाहरूको बाल विवाह हुने गरेको तथ्यबारे 'बालिका दुलही होइनन्' प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।[8]

नेपाली समाजमा विद्यमान बाल विवाह परापूर्व कालदेखिको धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यतामा आधारित हानीकारक अभ्यासको निरन्तरता हो। छोराछोरीलाई सानै उमेरमा विवाह गरिदिएमा पुण्य कमाइने, विशेषगरी छोरीको रजस्वला नहुँदै कन्यादान गरेमा स्वर्गमा पुगिने लगायतको पुरातनबादी गलत धारणा र सोच, छोरीलाई आफ्नो घरको बोझ र अर्काको घरको सम्पत्ति ठान्ने प्रवृत्ति, छोरीलाई शिक्षा दिएर फाइदा नहुने भन्ने जस्तो मानसिकता र मनोविज्ञान आदिले गर्दा समेत विभिन्न समुदायमा कलिलै उमेरमा विवाह गरिदिने परम्परा कायमै छ। कतिपय अवस्थामा किशोरावस्थामा आउने परिवर्तनलाई किशोरकिशोरी स्वयम र अभिभावक वर्गले व्यवस्थापन गर्न नसक्दा र स्वनिर्णयमा हुने विवाहलाई परिवार र समाजले नरूचाउने कारणले गर्दा कलिलै उमेरमा परिवारको अनुमति विना विवाह गर्ने प्रचलन पनि बढ्दो छ। वर्तमान अवस्थामा अभिभावकको सहमतिमा हुने विवाहभन्दा बालबालिकाको स्वनिर्णयमा हुने विवाहको दर उच्च रहेको छ। सामान्य अवस्थामा भन्दा विपद् वा मानवीय संकटको अवस्थामा बाल विवाहको दर उच्च रहने गरेको पनि पाइन्छ।[9] उदाहरणका लागि २०७२ को विनाशकारी भूकम्पको बेला र अहिले कोभिड–१९ महामारीको समयमा नेपालमा बाल विवाह बढेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्। यसका साथै आधुनिक सञ्चार प्रविधि र सामाजिक सञ्जालको दुरूपयोगले पनि बाल विवाह र लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरूमा बृद्धि हुन गएको छ।

यसप्रकार नेपाली समाजमा समस्याको रूपमा विद्यमान बाल विवाहलाई अन्त्य गर्न सबै सरोकारवालाहरूको सहयोगमा अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय प्रयासहरूका साथै मुलुकभित्र प्रदेश सरकार र स्थानीय तहसम्मले परम्परागत सोच, चिन्तन र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन जरूरी भएको हुँदा प्रदेश सरकार लुम्बिनी प्रदेशले यो "बाल विवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको रणनीति, (आ.व.२०७८/७९–२०८८/८९)" तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता

नेपाल बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC), १९८९; महिलाविरूद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW), १९७९; नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध (ICCPR), १९६६; आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध (ICESCR), १९६६; यातना विरूद्धको महासन्धि (CAT), १९८४ लगायत विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(२) अनुसार नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूसँग नबाझिने गरी सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो।[10]

[7] World Vision UK, Ending Child Marriage by 2030: Tracking Progress and Identifying Gaps, Policy Paper, July 2016;
[8] https://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/nepal/
[9] UNFPA APRO/UNICEF ROSA, Child Marriage in Humanitarian Settings in South Asia: Study Results from Bangladesh and Nepal, 2020
[10] नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५१ (ख) (२)।

महेश्वर पन्थ
सचिव

नेपालले जनसंख्या र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेको कार्ययोजना (Program of Action adopted at the International Conference on Population and Development), १९९४; चौथो विश्व महिला सम्मेलनबाट पारित बेइजिङ्ग घोषणा र सम्बद्ध कार्ययोजना (Beijing Declaration and Platform for Action) लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालले लैङ्गिक समानता कायम गर्ने, महिला तथा बालिकाहरूको सशक्तिकरण गर्ने र बालअधिकारलाई प्रबर्द्धन गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको छ।

सन् २०१३ मा बाल विवाह, कम उमेरमा हुने विवाह तथा बलपूर्वक हुने विवाहसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार समितिको संकल्प प्रस्ताव (Human Rights Council Resolution on Child, Early and Forced Marriage) लाई नेपाल सरकारले सह–प्रायोजन गरी बाल विवाहविरूद्ध प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ।[11] त्यसैगरी सन् २०१४ मा बेलायतमा सम्पन्न उच्चस्तरीय शिखर सम्मेलनमा नेपालले सन् २०२० सम्ममा मुलुकबाट बाल विवाहको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। दक्षिण एसियामा "बालबालिका माथि हुने हिंसाविरूद्धको दक्षिण एशियाली पहल" (SAIEVAC) ले अघि सारेको "बाल विवाह अन्त्यका लागि क्षेत्रीय कार्य योजना (२०१५–२०१८)"[12] मा पनि राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत बाल विवाहविरूद्ध अभियान केन्द्रित गर्ने बारे नेपालले प्रतिवद्धता जनाएको छ। यसका अतिरिक्त नेपालको नेतृत्वमा २०१४ नोभेम्बरमा सार्कस्तरीय गोष्ठी आयोजना गरी "दक्षिण एशियाबाट बाल विवाह अन्त्य गर्नको लागि काठमाडौं आव्हान" पारित गरिएको छ। विश्वव्यापी स्तरमा बाल विवाहलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDG) को प्राप्तिका लागि एक बाधकको रूपमा पहिचान गरी दिगो विकास लक्ष्य (SDG) को कार्यसूची(२०१६–२०३०) मा समावेश गरिएकोमा नेपालले बाल विवाह अन्त्य गर्ने विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरेको छ।[13] बाल विवाह समानता र बिकासको प्रमुख वाधकको रूपमा रहेको कुरालाई महशुस गरी दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य ५.३ मा बालविवाह, कम उमेरमा हुने विवाह र जवरजस्ती विवाहदेखि महिलाविरूद्धका हानिकारक प्रथाहरूको अन्त्य गर्ने विषयमा अन्य मुलुकहरू झैं नेपालले पनि सन् २०३० सम्ममा सो लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रतिवद्धता जनाई राष्ट्रिय सूचकहरू समेत तयार गरेको छ।[14]

३. राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी व्यवस्था

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ मा बाल विवाह बालवालिकाको हक अधिकार प्रचलनका लागि वाधकको रूपमा रहेको र यसलाई रोक्न सरकारी र विकास साझेदार संस्थाहरूको सहकार्यमा समुदायस्तरका संघसंस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने, सक्रियताका साथ उजुरी लिई कारबाही गर्ने, स्थानीय तहलाई थप जिम्मेवारी दिई समुदायस्तरसम्म चेतना अभिवृद्धि गर्ने भनी उल्लेख गरिएको छ।[15] नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्म बाल विवाह उन्मूलन गर्ने लक्ष्यका साथ बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ तयार पारेको छ। पन्ध्रौं योजना (२०६७/७७–२०८०/८१) ले बाल विवाह एक चुनौतिको रूपमा रहेको कुरालाई स्वीकार गर्दै यसको नियन्त्रणको लागि विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने भनी कार्यनीतिमा उल्लेख गरेको

---

[11] Human Rights Committee, Report of the Human Rights Council on its twenty-fourth session, para. 195, U.N. Doc A/HRC/24/2

[12] Regional Action Plan to End Child Marriage in South Asia-(2015-2018)

[13] National Planning Commission, Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016-2030

[14] दिगो विकासको लक्ष्य ५, ५(१), ५(२) र ५(३), राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७।

[15] बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ को रणनीति ८.९ र ९.३।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
महिला तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

छ। त्यसैगरी मानवअधिकार सम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८–२०८१/८२)[16] मा समेत बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति २०७२) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने विषयमा जोड दिनुका साथै विगतमा कार्यान्वयन गरिएका विभिन्न राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूमा पनि बाल विवाह नियन्त्रणका लागि विभिन्न रणनीतिक कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन्।

नेपालको संविधानको धारा ३८ को उपधारा (३) मा महिलाविरूद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषणविरूद्धको हक सुनिश्चित गरी त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको समेत व्यवस्था छ। त्यसैगरी धारा ३९ मा बालबालिकासम्वन्धी मौलिक हकको व्यवस्था गर्नुका साथै बाल बिवाह गर्न नहुने, यदि भएमा त्यस्तो विवाह दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित भएका बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गरिएको छ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले विवाहको लागि पुरूष वा महिलाको कम्तीमा बीस वर्ष उमेर पूरा भएको हुनु पर्ने, त्यस्तो उमेर नपुगेका विचमा विवाह गर्न वा गराउन नहुने र यदि विवाह गरेमा स्वत बदर हुने व्यवस्था गरेको छ।[17] मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले विवाह गर्ने व्यक्तिको उमेर २० बर्ष नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन नहुने, त्यस्तो विवाह गराएमा स्वतः बदर हुने र त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैंयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरेकोछ।[18] साथै सो संहिताको करणी सम्बन्धी कसूर अन्तर्गत १८ वर्ष भन्दा कम उमेरको बालिकालाई मन्जुरी लिएर करणी गरेको अवस्थामा समेत जबरजस्ती करणीको कसूर हुने र त्यस्तो कसूर गरेकोमा बालिकाको उमेरको अवस्था हेरी कम्तीमा दश वर्ष र अधिकतम जन्मकैदको सजाय र जरिवाना समेत हुने गरी जघन्य अपराधको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ।[19] यसप्रकार १८ वर्ष मुनिको बालिकासँग बालविवाह गरी कायम गरिएको करणी पनि कसूर हुने भई विवाह गर्ने र यौन सम्बन्ध कायम गर्ने व्यक्तिलाई समेत कठोर सजाय हुने अवस्था रहेको छ। सर्वोच्च अदालतबाट बालविवाहलाई वैध विवाह नमानिने र करणी लिनु दिनु कार्य कानूनसम्मत नभई जबरजस्ती करणी मानिने भनि सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले बालविवाह सम्बन्धी कसूरलाई नेपाल सरकारवादी भई मुद्दा अनुसन्धान तथा दायर गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा बालबालिकाको विवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने वा गराउने कार्य गरेमा बालबालिका विरूद्धको हिंसा गरेको ठहर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ।[20] सो ऐनले प्रत्येक बालबालिकालाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको हक सुनिश्चित गरेको छ। राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन, २०७६ मा पञ्जिकाधिकारी समक्ष विवाह दर्ता गराउँदा स्वतः वदर हुने विवाह लगायतका

महादेव पन्थ
सचिव

[16] नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, मानव अधिकार सम्वन्धी पाँचौ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८–२०८१/८२)।

[17] मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ दफा ७०, ७१ र ७२।

[18] मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४ दफा १७३।

[19] मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४ दफा २१९।

[20] बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ दफा ६६ को उपदफा (२) (ण)।

व्यक्तिगत घटना दर्ता गरी प्रमाणपत्र दिन नहुने, त्यस्तो घटना दर्ता गर्न ल्याएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही गर्ने निकाय समक्ष पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

यसका अतिरिक्त, लुम्बिनी प्रदेश सरकारको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७६ ले बालबालिकाको विवाह गर्न वा गराउन नपाइने र उक्त कार्यलाई दण्डित गर्ने व्यवस्था गरेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले हानिकारक प्रथा तथा परम्परा (जस्तै बाल विवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बाल श्रम, मानव बेचबिखन जस्ता) सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने गराउने जिम्मेवारी स्थानीय सरकार र विशेष गरी वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत समावेश गरेको छ।

४. वर्तमान सन्दर्भ

लुम्बिनी प्रदेशमा नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), रूपन्देही, कपिलबस्तु, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, रूकुम (पूर्व), रोल्पा, प्यूठान, दाङ, बर्दिया, बाँके जिल्लाहरू रहेका र यसको राजधानी राप्ती उपत्यका (देउखुरी) दाङमा रहेको छ। प्रदेशका १२ जिल्लामध्ये पहाडमा ६ जिल्ला र तराईमा ६ जिल्ला रहेका छन्। यस प्रदेशमा ४ उप-महानगरपालिका, ३२ नगरपालिका र ७३ गाउँपालिका गरी कूल १०९ वटा स्थानीय तहहरू रहेका छन्। उत्तरमा पुथा हिमालदेखि दक्षिणमा मर्चवारसम्म, पूर्वमा त्रिवेणी सुस्तादेखि पश्चिममा राजापुरसम्म जम्मा १७,८१० वर्ग किलोमिटर भूभाग रहेको छ। नेपालको कुल क्षेत्रफलको १२.१५ हिस्सा ओगटेको छ। २०६८ को जनगणना अनुसार कूल जनसंख्याको ४५,४०, २२२ (१७.१४५) जनसंख्या यस प्रदेशमा रहेको छ। यस प्रदेशको नामको आफ्नै मौलिक विशेषता हुनुका साथै शान्तिका अग्रदुत गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी, तिलौराकोट तथा थुप्रै बुद्धकालीन ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्वका सम्पदाहरू सहित एसियाकै ठूलो दाङ उपत्यका यसै प्रदेशमा पर्दछ।[21] यस प्रदेशको पूर्वमा गण्डकी प्रदेश, उत्तरमा गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेश, पश्चिममा सुदुरपश्चिम प्रदेश र दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेश रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशको भौगोलिक स्थिति, जातजाति, धर्म–सम्प्रदाय, आर्थिक–सामाजिक स्थिति, शैक्षिक स्तर आदिका आधारमा फरक फरक समुदायमा बाल विवाहको दर फरक फरक रहेको पाइन्छ। भारतसंग सीमाना जोडिएका जिल्लाका स्थानीय तहहरुमा अभिभावकको सहमतिमा हुने बालविवाहको दर उच्च छ भने उत्तरी भेगका नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा प्रेम विवाहका कारण हुने बाल विवाहको दर उच्च छ।[22] कोभिड–१९ महामारीका कारण भौतिक उपस्थितिमा विद्यालय सञ्चालन हुन नसक्दा विद्यालय छाड्ने (school dropout) र बाल विवाह गर्नेको संख्या बढेको हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ।

लुम्बिनी प्रदेशको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७६ को तर्जुमा, प्रदेश स्तरीय बाल सञ्जाल तथा युवा सञ्जालको गठन, नवलपरासी, रूपन्देही, कपिलवस्तु, बाँके, रोल्पा लगायतका जिल्ला र विभिन्न स्थानीय तहहरूमा नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र विकास साझेदारसंगको सहकार्य र सहयोगमा बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी रणनीति/कार्ययोजना तर्जुमा र बालमैत्री नगरपालिका वा गाउँपालिका, वडा घोषणा, प्रदेशस्तरीय, जिल्लास्तरीय,

[21] https://ne.wikipedia.org/wiki लुम्बिनी)प्रदेश

[22] विभिन्न सरोकारवाला तथा मुख्य परामर्शदातासंगको छलफलका आधारमा गरिएको अनुमान।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

नगरपालिका वा गाउँपालिकास्तरीय समुदाय, विद्यालय स्तरीय बाल क्लब, सञ्जालहरूको गठन, विभिन्न समुदायमा किशोरी समूह, युवा क्लबहरूको गठन र बाल विवाहको रोकथामका लागि समुदाय प्रहरी परिचालन, विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरुको सहयोगमा जीवन उपयोगी शिक्षा, विभिन्न धार्मिक समुदायमा दाइजो र बाल विवाहविरूद्ध जागरूकता, छोरीहरूलाई पढाउने अभियान आदिलाई सकारात्मक पहलको रूपमा लिन सकिन्छ। यी प्रयासहरूका कारण विगतको तुलनामा बाल विवाहको दर घट्दै गएको अवस्था छ।[23]

तर, कतिपय समुदायमा बाल विवाहको उजूरी नगर्नु, कतै कतै बालविवाह गर्न पाउनु पर्छ भनि सार्वजनिक रूपमै प्रदर्शन गर्नु, अधिकांश बाल विवाहका घटनाहरूमा कानूनी कारवाही हुनुभन्दा मेलमिलापमा टुङ्ग्याउन चाहनु जस्ता कारण बाल विवाहलाई सामाजिक मान्यता दिन खोजेको देखिन्छ। छिमेकी मुलुक भारतको अधिकांश राज्यमा विवाह योग्य कानूनी उमेर १८ वर्ष कायम रहेको[24] सन्दर्भमा भारतसंग सीमा जोडिएका प्रदेशका जिल्लाहरूमा बसोवास गर्ने समुदायमा नेपालमा विवाहको कानूनी उमेरको हद बढी भयो भन्ने सोच कायम रहनु, विभिन्न कारणले विद्यालयको पढाई छाड्ने बालिका र बालकको संख्या धेरै हुनु, किशोरकिशोरीहरूको यौनिकताबारे अभिभावकहरूमा सकुंचित विचार कायम रही आफ्ना छोराछोरीहरूलाई उपयुक्त ढङ्गबाट शिक्षा सल्लाह दिन संकोच मान्नु, घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसालगायत बाल विवाहलाई बढावा दिने, बहु विवाह, गौना थौना, दाइजो जस्ता हानीकारक परम्पराहरू कायम रहनु, अर्थोपार्जनका लागि बैदेशिक रोजगार वा आप्रवासनमा जाँदा परिवार विखण्डन भई पारिवारिक संरक्षण प्रणाली कमजोर हुनु, लैङ्गिक भूमिकामा आधारित कामको बाँडफाँड कायमै रही बालिका तथा महिला प्रजनन् भूमिका (Reproductive Gender Roles) का साथै घरेलु कामको बोझमा परी औपचारिक क्षेत्रको रोजगारीबाट विमुख हुनु, सीमान्तकृत समुदायको शिक्षा तथा रोजगारीमा असमान पहुँच, लैङ्गिक तथा जातीय भेदभावसँग जोडिएको प्रणालीगत गरिबीको कुचक्र र आर्थिक असुरक्षा कायमै रहनु, सामाजिक सञ्जालमा अनियन्त्रित पहुँच र देखासिखी आदि चुनौतिको रूपमा रहेको छ।

प्रदेशका सबै स्थानीय तहहरुमा बाल विवाहको स्थिति खुल्ने खण्डीकृत तथ्यांक, बालअधिकार तथा बालसंरक्षणका सवालहरूका बारे समुदाय एवं परिवार स्तरसम्म ज्ञान र बाल विवाहविरूद्ध शिक्षा, सचेतना, विद्यालयहरूमा यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य बारे प्रभावकारी रूपमा अध्ययन अध्यापन मुख्य ध्यान दिइनुपर्ने विषय हुन्।

सन् २०१८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय CEDAW कमिटिले नेपालको छैठौं आवधिक प्रतिवेदनको सुनुवाईको क्रममा छाउपडी, बाल विवाह, दाइजो, छोराको चाहना, बहुविवाह, विधवाविरूद्धको भेदभाव, बोक्सीको आरोप, दलितविरूद्धको विभेद, आदिवासी महिला र बालिकाविरूद्ध भेदभाव, झुमा, देउकी आदि हानीकारक परम्परागत अभ्यासहरू माथि प्रतिबन्ध लगाउन र त्यस्ता कार्य गर्नेहरू माथि अनुसन्धान तथा अभियोजन गरी पर्याप्त सजायको व्यवस्था गर्न र पीडितलाई क्षतिपूर्तिसमेत दिलाउनकानूनी व्यवस्था गर्ने र त्यस्ता अभ्यासले महिला र बालिकाहरू माथि पर्ने दुष्प्रभावका सम्बन्धमा प्रहरी, न्यायपालिका, गाउँमा रहेका स्वास्थ्य सञ्जाल, धार्मिक

---

[23] विभिन्न सरोकारवालाहरूसँगको छलफल, परामर्श तथा अन्तरवार्ताका क्रममा प्राप्त जानकारीका आधारमा।

[24] Hindu Marriage Act, 1955, Article 5, https://www.google.com/search¿q=Article+5+of+Hindu+Marriage+Act visited on 2/16/2021

महादेव पन्थ
सचिव

समुदायका नेताहरूलगायतका सरोकारवालाहरूको जनचेतना अभिवृद्धि गर्नका निमित्त ठोस लक्ष्य र श्रोतहरूको व्यवस्थासमेत गरी नागरिक समाज र स्थानीय सरकारसमेतसँगको सहकार्यमा विस्तृत रणनीति तयार गर्ने कार्य चाँडै गर्न सिफारिस[25] गरेवमोजिम यो रणनीति तर्जुमा गरिएको छ। यो रणनीति तयारीका क्रममा विभिन्न चरणमा सरोकारवाला बालबालिका, किशोरकिशोरी, शिक्षक, धर्मगुरू, सरकारी निकायका पदाधिकारी, गैरसरकारी संस्था तथा विकास साझेदार संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श, मुख्य सूचनादाताहरूसँग अन्तरवार्ता एवं प्रदेशस्तरीय परामर्श कार्यशालाको आयोजना गरिएको थियो। उपरोक्त अनुसार विभिन्न कार्यक्रमका सहभागीहरूको नामावली अनुसूचीमा संलग्न छ।

५. रणनीतिको औचित्य

नेपालमा बाल विवाहलाई दण्डनीय अपराध मानेतापनि व्यावहारिक रुपमा यसको अन्त्य हुन सकेको छैन। नेपालको संविधानले महिला तथा बालबालिका सम्वन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ। यसका साथै संविधानतः बालवालिकालाई बाल विवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण वा बन्धक राख्न नपाईने र महिलाविरूद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोबैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चिता समेत गरेको हुँदा बालविबाह अन्त्यका लागि प्राथमिकताकासाथ कार्यक्रम केन्द्रित गर्नुपर्ने भएको छ। यसका साथै नेपालले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा गरेका प्रतिवद्धता पूरा गर्नका लागि पनि बाल विवाह अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा एक स्पष्ट रणनीति र कार्ययोजनाको आवश्यकता छ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ७ मा पारिवारिक मामिला (विवाह समेत) सम्वन्धी नीति र कानून तर्जुमा गर्ने अधिकार संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचिमा समावेश गरिएको छ (बुँदा नं ५)। नेपाल सरकारले बाल विवाहविरूद्धको राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ तर्जुमा गरेको छ। तथापि मुलुकको हरेक प्रदेशमा विभिन्न अवस्था र फरक परिवेश भएको र नयाँ संघीय संरचना लागू भएको सन्दभमा सोही बमोजिम सबै तहका सरकारले यस विषयमा कानून, नीति, रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरी सोही बमोजिम समन्वयात्मकरूपमा कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशको विशेषगरी पश्चिममा कर्णाली प्रदेश तथा दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेशसंग जोडिएका जिल्लाहरूमा धेरै बालिकाहरूको बाल विवाह हुने गरेको साथै कपिलवस्तु र बाँके जिल्लाका केही समुदायमा यो दर अझ उच्च रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। नेपालमा विवाह योग्य न्यूनतम उमेर २० वर्ष भएतापनि छिमेकी देश भारतका राज्यहरूमा विवाहयोग्य उमेर १८ बर्ष कायम रहेकोले सीमा जोडिएका जिल्लाहरूमा त्यसको असर कम गर्न प्रदेश एवम् स्थानीय सरकारले विशेष खालका योजना र कार्यक्रमहरु

[25] UN CEDAW, *Concluding observations on the sixth periodic report of Nepal*, CEDAW/C/NPL/CO/6, 2018, p. 16 https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx¿symbolno=CEDAW%2fC%2fNPL%2fCO%2f6&Lang=en; महिला, कानून र विकास मञ्च, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि अन्तर्गतको नेपालको छैठौं आवधिक प्रतिवेदन उपर निस्कर्ष टिप्पणी, प्रकाशन नं. २०७, २०७५।

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
महिला तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

संचालन गर्नुपर्छ। यस सन्दर्भमा पनि बाल विवाह अन्त्यका लागि रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन अत्यावश्यक देखिन्छ।

बाल विवाहका कारण बालिकाहरू आधारभूत हक अधिकारबाट बञ्चित हुने मात्र होइनन् , यसले गर्दा उनीहरू आफ्नो भविष्य बनाउने, सहभागी हुने र निर्णय लिने अधिकारबाट पनि बञ्चित हुन्छन्। साथै, बाल विवाहको कारणले यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यको प्रतिकुलता र घरेलु हिंसा, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, आत्महत्या, र मानव बेचबिखनको सिकारसमेत हुन पुगेको देखिन्छ। बाल विवाह बहुपक्षीय विषय भएको हुँदा प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता रहेको छ। नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा जनाएको प्रतिवद्धता र दिगो विकास लक्ष्यअनुरूप सन् २०३० सम्ममा बाल विवाह अन्त्य गर्नु प्रदेश सरकारको पनि दायित्व हो।

६. रणनीतिका सिद्धान्तहरू

देहायका सिद्धान्तका आधारमा यो रणनीति तर्जुमा गरिएको छः

(क) भेदभाव रहितः यो रणनीति कार्यान्वयनको सिलसिलामा विशेषगरी बालबालिका, महिला, पुरूष, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, ज्येष्ठ नागरिक वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि जातजाति, लिङ्ग, वर्ण, आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक स्थिति वा भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा भेदभाव गरिने छैन।

(ख) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितः यो रणनीतिले बाल विवाह अन्त्य गर्ने सवालहरूमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई सर्वोपरी राख्दछ।

(ग) शून्य सहनशीलताः यो रणनीतिले बाल विवाहको सवालमा शून्य सहनशीलताको सिद्धान्तलाई अङ्गिकार गर्दछ।

(घ) किशोरकिशोरीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताः यो रणनीतिको सफल तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि जसको सरोकार उसको आवाज भन्ने भनाईलाई आत्मसात गर्दै विशेषगरी किशोरकिशोरीहरू र समुदायका अन्य सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागितालाई महत्व दिन्छ।

(ङ) पुरूष तथा बालकहरूको संलग्नताः यो रणनीतिको सफल तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पुरूष तथा बालकहरूको सक्रिय संलग्नता अपरिहार्य छ भन्ने मान्यता राख्दछ।

(च) पीडित/प्रभावितको संरक्षणः यो रणनीतिले विशेष गरी करकापमा परी बाल विवाहबाट प्रभावित बनेका, बाल विवाहका कारण हिंसामा परेका र बाल विवाहको जोखिममा रहेका किशोरीहरूको संरक्षण गरी सुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्ने र आत्मसम्मानपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्ने विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिन्छ।

(छ) न्यायमा पहुँच तथा द्रूत न्यायः यो रणनीतिले बाल विवाहबाट प्रभावितहरूका लागि द्रूत न्यायको सिद्धान्त अनुसार न्याय दिलाउने मान्यतालाई प्राथमिकतामा राख्दछ।

(ज) साझेदारिता र सहकार्यः यो रणनीतिको सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्थाहरू राजनीतिक, सामाजिक तथा धार्मिक क्षेत्रका अगुवाहरूसँगको समन्वय, साझेदारिता र सहकार्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

(झ) परिवर्तनको सिद्धान्तः यो रणनीतिले लैङ्गिक विभेद र हानीकारक परम्पराका उपजका रूपमा रहेको बाल विवाहको अन्त्यका लागि लैङ्गिकता, जातियता, सामाजिक-आर्थिक दूरावस्था र उत्पत्तिका आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गर्न जरूरी रहेकोले नकारात्मक सामाजिक मूल्य मान्यता, सोच र व्यवहारमा परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो रणनीति परिवर्तनको सिद्धान्तमा आधारित छ।

७. दूरदृष्टि

बाल विवाह मुक्त लुम्बिनी प्रदेश।

८. ध्येय

लुम्बिनी प्रदेशमा सबै सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यमा पारिवारिक तथा सामाजिक संरक्षण प्रणालीको सुदृढीकरण गर्दै बाल विवाहको अन्त्य गरी बालबालिकाका लागि सुरक्षित वातावरण निर्माण गर्ने।

९. लक्ष्य

आगामी १० वर्ष भित्र (सन् २०३० सम्म) प्रदेशका सबै नगरपालिका र गाउँपालिकाहरूमा बाल विवाह अन्त्य गर्ने।

१०. उद्देश्यहरू

(१) बाल विवाह र हानीकारक परम्परागत अभ्यास विरूद्ध शिक्षा सचेतना लगायतका प्रवर्द्धनात्मक उपायहरूद्वारा बाल विवाहका जोखिममा रहेका सबै समुदायका किशोरकिशोरीहरूको सशक्तिकरण गर्ने।

(२) बाल विवाह हुन नै नदिन समुदायमा आधारित समुदाय निगरानी प्रणालीलाई सुदढ बनाउने।

(३) सबै समुदायमा बाल विवाह निषेध गर्ने वर्तमान कानूनको परिपालनामा जोड दिई कानूनी कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउने।

(४) बाल विवाहबाट प्रभावित एवं बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालबालिका विशेषतः बालिकाहरूको संरक्षण गर्दै उनीहरूको लागि लक्षित सेवा, सुविधा तथा अवसरमा सरल तथा सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने।

(५) बाल विवाह अन्त्य गर्ने अभियानलाई व्यापकता दिन सबै स्थानीय तह तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँगको समन्वय, सहकार्य र साझेदारीता अभिबृद्धि गर्ने।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

११. रणनीति तथा कार्यनीति

प्रवर्द्धनात्मक उपायहरु:	
रणनीति	**कार्यनीति**
१ प्रदेशका सबै नगरपालिका र गाउँपालिकामा बाल विवाहको स्थिति अध्ययन र विश्लेषण गरी सो को तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने।	१ प्रदेशका सबै जिल्लाका नगरपालिका र गाउँपालिकालाई समेटी लैङ्गिक हिंसा, दाइजो, गौना, थौना, महिनावारी हुँदा गरिने भेदभाव आदि हानीकारक परम्परागत अभ्यासलगायत बाल विवाहका कारण र त्यसबाट पारिवारिक तथा सामाजिक आर्थिक एवं स्वास्थ्य स्थितिमा परेका असरहरूबारे अध्ययन विश्लेषणसहितको प्रदेशस्तरीय आधाररेखा (baseline) तयार पारी आवधिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था गरिनेछ। २ आवधिक रूपमा अद्यावधिक गरिएको बाल विवाहको स्थिति प्रतिवेदनलाई सरोकारवाला स्थानीय तह र निकायमा कार्यान्वयनको लागि सम्प्रेषण गरिनेछ। ३ बाल विवाहको स्थिति तथा नियन्त्रणबारे प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा खण्डीकृत तथ्याङ्क राख्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ।
२ बाल विवाह अन्त्यका लागि स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा प्रदेशका सबै विद्यालय, गुम्बा तथा मदरसाहरूमा बालमैत्री र लैङ्गिकमैत्री वातावरण निर्माण गरी किशोरी लक्षित विशेष प्राविधिक शिक्षा कार्यक्रम लागू गर्ने।	१ बाल विवाह अन्त्यको लागि बालमैत्री एवं लैङ्गिकमैत्री विद्यालय गुम्बा तथा मदरसाको मापदण्ड तयार गरी क्रमिक रूपमा सबै विद्यालयमा लागू गरिनेछ। २ प्रदेश तथा स्थानीय स्तरमा आधारभूत र माध्यामिक तहको पाठ्यक्रममा बाल विवाह, दाइजो जस्ता कुप्रथा, यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य र अधिकारसम्बन्धी विषय समावेश गरिनुको साथै सिकाई विधि परिमार्जन गरिनेछ। ३ बाल विवाहका कारण महिला तथा किशोरीहरूको यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असरका साथै बृहत यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा (Comprehensive Sexuality and

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

	Reproductive Health education) बारे खुलेर पठन–पाठन र छलफल गर्ने गराउने वातावरण तयार गरिनेछ। ४ आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सामाजिक रूपमा सिमान्तकृत परिवारका बालिकाहरूलाई अनिवार्य शिक्षामा जोड दिई विद्यालय तथा मदरसामा विशेष गरी छात्राहरूको बीचैमा पढाई छाड्ने प्रबृत्तिलाई निरूत्साहित पारी उनीहरूलाई विद्यालयमा टिकाई राख्न साइकल, कापीकलम, विद्यालयको पोशाक, झोला लगायत विभिन्न सहायता, २० वर्षसम्म बालिका वीमाको नीति लगायतका योजना कार्यान्वयनमा ल्याईनेछ। ५ विज्ञान, प्रविधि र व्यावसायिक विषयका उच्च शिक्षामा किशोरीहरूलाई प्रोत्साहन गर्न सशर्त छात्रबृत्तिको व्यवस्था गरिने छ।
३ स्थानीय तहसँग समन्वय गरी गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा सबै वडाहरूमा बाल विवाहको जोखिममा रहेका विद्यालय बाहिरका किशोरकिशोरीहरूलाई सचेतना, सीप र शिक्षाको माध्यमबाटसशक्तिकरण गरी बाल विवाहविरूद्ध परिचालन गर्ने।	१ नगरपालिका र गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा किशोरी सूचना केन्द्र स्थापना गरी बाल विवाहविरूद्ध लैङ्गिक सचेतना जगाउन परिचालन गरिनेछ। २ नगरपालिका र गाउँपालिकाका सबै समुदायमा विद्यालय बाहिरका बालबालिकाहरूलाई समुदायमा आधारित बाल क्लब, युवा क्लबमा आवद्ध गराई बाल विवाहविरूद्ध विभिन्न अभियानहरूमा सरिक गराइनेछ। ३ नगरपालिका र गाउँपालिकाका सबै समुदायका विद्यालय बाहिरका किशोरीहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षा, बैकल्पिक शिक्षा, लचिलो शिक्षासँग आवद्ध गरी शिक्षामा पहुँच स्थापित गरिनेछ। ४ विद्यालय बाहिरका किशोरीहरूलाई आयमूलक क्रियाकलापहरूमा संलग्न गराई आर्थिक सशक्तिकरण गर्न बाल विवाह नगर्ने शर्तमा व्यावसायिक सीप तालिम सम्बन्धी कोटा निर्धारण गरिने छ।
४ बाल विवाह अन्त्यका लागि	१ बाल विवाह विरूद्ध छोराछोरी बीच विभेद रहित ढङ्गले

महादेव पन्थ
सचिव

स्थानीय तहको सक्रियता र गैससहरूको सहयोगमा आर्थिक सशक्तिकरण, पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्ध सुदृढीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	बालबालिकाहरूको हेरचाह, स्याहार, शिक्षा एवं किशोरावस्थाको यौनिकता आदि विषयलाई समेटी सकारात्मक अभिभावकीय शिक्षा (Positive Parenting Education) सञ्चालन गरिनेछ। २ बाल बिवाहलाई निरूत्साहित गर्न विशेष पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्ध प्रवद्र्धन निर्देशिका बनाई लागू गरिनेछ। ३ आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सामाजिक रूपमा सीमान्तकृत परिवारलाई लक्षित गरी बाल विवाह नगर्ने नगराउने शर्तमा आयमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ।
५ बाल विवाह तथा हानीकारक परम्परागत अभ्यासको अन्त्यका लागि स्थान तथा समुदाय विशेष सचेतना कार्यक्रमहरू अभियानको रूपमा संचालन गर्ने।	१ बाल बिवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने परम्परागत सोच, मूल्य मान्यता र व्यवहार परिवर्तनका लागि स्थानीय तहसँग समन्वय गरी सबै राजनीतिक दल, सञ्चार क्षेत्र, पेशागत संघ संस्था र व्यापार व्यवसायीहरू लगायत सबैको सहभागितामा बाल विवाह अन्त्यको प्रतिवद्धताका साथैविभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गरिनेछ। २ बाल बिवाह निषेधसम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरूबारे प्रचारसामग्री तयार गरी आम सञ्चारका माध्यम मार्फत प्रचारप्रसार गरिनेछ। ३ बाल विवाहका कारण महिला तथा बालिकाहरूको यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असर र परिवारलाई पर्ने आर्थिक व्ययभारबारे सूचनासामग्री निर्माण गरी आमसञ्चारका माध्यमबाट व्यापक प्रचारप्रसार गरिनेछ। ४ आधुनिक सूचना प्रविधिबारे ज्ञान नभएका र पहुँच नभएका वर्ग समुदायलाई लक्षित गरी बाल विवाहका नकारात्मक असरहरूबारे जात्रा, मेला, भेला, पर्वमा सिनेमा प्रदर्शनी, सडक नाटक लगायत उपयुक्त तरिका अपनाई जनसमुदायलाई जानकारी गराइनेछ।
समुदायमा आधारित सम्बोधन (Community Intervention)	
६ बाल विवाह अन्त्यका लागि	१ धर्मगुरूहरूको सञ्जालमार्फत लैङ्गिक समानता कायम गर्ने, बाल

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

	स्थानीय तह मार्फत समुदायका अगुवा पुरूषहरू, शिक्षकहरू, धर्मगुरूहरू लगायत निजी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने।	विवाह अन्त्य गर्नेसम्बन्धी कानूनी शिक्षा, बाल विवाहबाट पर्ने नकारात्मक सामाजिक आर्थिक प्रभाव र स्वास्थ्य प्रतिकूलताबारे धर्मगुरूहरूलाई प्रशिक्षण दिई परिचालन गरिनेछ। २ शिक्षक, धर्मगुरू, ज्योतिष, पण्डित, धामीझाँक्री, लामा, मौलाना, पास्चर लगायत समुदायमा अग्रणी भूमिकामा रहेका व्यक्तिहरूसँग बाल बिवाह, बैकल्या, गौना थौना, दाइजो र विवाहसम्बन्धी मान्यता जस्ता बिषयमा सम्वाद गरी पैरवी गरिनेछ। ३ समुदायस्तरमा बालविवाह रोकथाममा अगुवा भूमिका खेलेका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी समुदायका विभिन्न सञ्जालहरूमा अग्रणी अभियन्ता (champion) को रूपमा सहभागी गराई सार्वजनिक समारोहहरूमा सम्मान गरिनेछ। ४ निजी क्षेत्रका उद्योग, यातायात, कम्पनी तथा कलकारखानाहरूको तर्फबाट व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate Social Responsibility) अन्तर्गत सेवाप्रदायक निकाय तथा गैर सरकारी संस्थाहरूसँगको साझेदारितामा विभिन्न लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ।
७	प्रदेश प्रहरी कार्यालय एवं स्थानीय तहको समन्वय र सहयोगमा बाल विवाह विरूद्ध सूचना तथा निगरानी र रोकथामका लागि समुदायमा आधारित निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने।	१ समुदायमा आधारित निगरानीलाई सुदृढ बनाई बाल विवाह र हानीकारक अभ्यासविरूद्ध प्रत्येक स्थानीय तहमा स्व-सक्रिय सम्बोधन (pro-active intervention) का लागि संरचनागत व्यवस्था गरिनेछ। २ सबै टोल र समुदायमा महिला सहकारी, आमा समूह, महिला निगरानी समूह, बालक्लब, युवा क्लब तथा किशोरकिशोरी समूह गठन गरी बाल विवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने, हानिकारक सोच, मूल्य मान्यता र व्यवहारविरूद्धको सामाजिक अभियान व्यापक रूपमा परिचालन गरिनेछ।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

	३ "बाल विवाहविरूद्ध सामुदायिक निगरानी समूह" गठन तथा परिचालन निर्देशिका तयार गर्न स्थानीय तहहरूलाई आवश्यक आर्थिक तथा प्रविधिक सहयोग प्रदान गरी व्यापक रूपमा निगरानी समूहको परिचालन गरिनेछ।
८ समुदायमा आधारित निगरानी प्रणालीको सुदृढीकरण गरी सो प्रणालीमार्फत जोखिम समुदायमा पारिवारिक भेटघाट र परामर्शलाई व्यापकता दिने।	१ प्रदेश प्रहरी कार्यालय तथा स्थानीय तहसंगको समन्वयमा बाल विवाह हुन लागेको परिवारमा पारिवारिक भेटघाट, सल्लाह र परामर्श (family visit, mentoring and counseling) द्वारा बाल विवाहलाई रोकथाम गर्ने। २ समुदायमा बाल विवाहविरूद्ध निषेध, प्रतिवन्ध र अग्रीम चेतावनी दिने पद्धति (early warning system) को विकास गरिनेछ।
***कानूनी कारवाही* (Prosecution)**	
९ प्रदेश प्रहरी कार्यालय र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा बाल विवाहविरूद्धको उजुरी प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने।	१ बाल विवाहविरूद्ध सरल र प्रभावकारी उजुरी संयन्त्र निर्माण गरिनेछ। २ बाल विवाह राज्य विरूद्धको अपराध हो भन्ने कानूनद्वारा स्थापित मान्यतालाई बोध गरी बाल विवाहविरूद्धको उजुरी प्रकृयालाई सरल र प्रभावकारी बनाउन सहजीकरण गरिनेछ। ३ बाल विवाहविरूद्ध स्वतःस्फूर्त (suo moto) कारवाहीका लागि प्रहरी परिचालन गर्न प्रदेश प्रहरी कार्यालयसँग समन्वय गरिनेछ।
१० बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी नीति कानूनको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता अभिबृद्धि गर्ने।	१ बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी राष्ट्रिय कानून, नीति तथा कार्ययोजना लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन माथिको निस्कर्ष सुझावहरू र दिगो विकास लक्ष्य बमोजिम तोकिएका सूचकहरूबारे कानून कार्यान्वयन निकायका कर्मचारीहरू, निगरानी समूह लगायत अन्य सरोकारवालाहरूलाई जागरूक बनाइनेछ।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

	२ बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी नीति कानून कार्यान्वयनबारे सरल भाषामा कार्यविधि निर्माण गरी कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका सबै तहका कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षण दिइनेछ।
संरक्षण (Protection)	
११ बाल विवाहबाट प्रभावित एवं बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको संरक्षण गर्ने।	१ बाल विवाहका प्रभावितहरूलाई लक्षित गरी वैकल्पिक हेरचाह एवं संरक्षण गृहको व्यवस्था गर्न जिल्ला बालअधिकार समिति र स्थानीय बालअधिकार समितिलाई सहयोग गरिनेछ। २ बाल विवाहबाट प्रभावित बालबालिकाहरूलाई लक्षित गरी कानूनी हक एवं उपचारसम्बन्धी परामर्श तथा कानूनी सहायता तत्काल प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ। ३ दवाब, करकाप वा बाध्यकारी अवस्थामा परी बाल विवाह हुन लागेका तर बाल विवाह गर्न नचाहने बालबालिकाहरूलाई उद्धार गरी सुरक्षा तथा संरक्षणको व्यवस्था गरिनेछ।
१२ बाल विवाहबाट प्रभावित वा बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य उपचार तथा सामाजिक, आर्थिक सशक्तिकरण गर्ने।	१ बाल विवाहबाट प्रभावित वा बाल विवाहको जोखिमा रहेका बालबालिकाहरूको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था मिलाइने छ। २ बाल विवाहबाट प्रभावित वा बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालिकाहरूको मनोवैज्ञानिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय तहको समन्वयमा गैसस तथा सामुदायिक संस्थाहरूलाई समेत परिचालन गरिने छ। ३ बाल विवाहबाट प्रभावित वा बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालिकाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तिकरणका लागि स्थानीय तह तथा महिला सहकारी र निजी क्षेत्रसँग समन्वय गरी विभिन्न व्यावसायीक सीप विकास तालिम र आय आर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ।

महादेव पन्थ
सचिव

समन्वय, सहकार्य र साझेदारीता (Coordination and Partnership)	
१३ स्थानीय तह र सरोकारवालासँगको सहकार्य, साझेदारीता र क्षमता विकास गर्ने।	१ बाल विवाह अन्त्यका लागि बालमैत्री तथा लैङ्गिकमैत्री स्थानीय तह घोषणा गर्ने अभियान सञ्चालन गर्न स्थानीय तहसँगको साझेदारितालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ। २ भौगोलिक स्थिति, जात–जाति, धर्म–सम्प्रदाय, सँस्कृति, परम्परा एवं आर्थिक सामाजिक अवस्था अनुरूप समुदाय विशेषमा कायम रहेको बाल विवाह अन्त्यका लागि समुहमा आधारित विधि (Cluster approach) अपनाउन स्थानीय तहलाई प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गरिनेछ।
१४ बाल विवाह अन्त्य गर्ने अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय तहमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सहयोग गर्ने।	१ प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाल विवाह अन्त्यका लागि भएका प्रयासहरूको आवधिक रूपमा समिक्षा गर्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ। २ बालविवाह नियन्त्रणका बारे प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा खण्डीकृत तथ्याङ्कसहित अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनेछ। ३ अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका नतिजाहरू र असल अभ्यासबारे समिक्षा गर्ने र समुदायलाई सुसूचित गर्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ। ४ प्रदेश अन्तर्गत बाल विवाह अन्त्यका लागि एक नगरपालिका वा गाउँपालिकाले सुरू गरेको असल अभ्यासलाई अरू नगरपालिका वा गाउँपालिकामा क्रमशः विस्तार गरिनेछ।

महादेव पन्थ
सचिव

१२. अनुगमन तथा मूल्यांकन

रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सिलसिलामा मन्त्रालयले देहाय अनुसारको व्यवस्था गर्नेछः

१. प्रदेश सरकारबाट स्वीकृत अनुगमन निर्देशिकाबमोजिम बाल विवाह अन्त्यका लागि सञ्चालित सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूको अनुगमन गर्ने।

२. नतिजामा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली (Result Based Management System - RBMS) लाई आधार बनाई अनुगमनका ढाँचा निर्माण गरी आवश्यक जनशक्ति सहित अनुगमनको सुनिश्चतता गर्ने।

३. प्रदेशका सबै जिल्ला र स्थानीय तहबाट बाल विवाह र लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी खण्डीकृत तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि समेत शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालयमा चुस्त र प्रभावकारी लैङ्गिक उत्तरदायी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्रको स्थापना गर्ने।

४. रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न सहयोगी भूमिकामा रहेका निकाय तथा संघसंस्थाहरूलाई प्रशिक्षण दिई एउटै ढाँचा (template) मा प्रतिवेदन तयार पारी पेश गर्ने परिपाटी बसाल्ने।

५. बाल विवाहबाट पीडित/प्रभावितहरूप्रति हुनुपर्ने सामाजिक तथा पारिवारिक संरक्षण र सहायताबारे स्थानीय तहको वडा कार्यालयहरूको समन्वय र जवाफदेहीतामा सामुदायिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीसम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित गर्ने।

६. रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र प्रभावकारिताबारे स्वतन्त्र परामर्शदाताहरूबाट मध्यावधि र अन्तिम मूल्याङ्कन गरी गराई प्राप्त सुझावअनुसार रणनीतिमा सुधार गर्ने।

बाल विवाह नियन्त्रणका लागि प्रदेशस्तरबाट भएका समग्र प्रयासहरूबारे एकिकृत रूपमा वार्षिक प्रतिवेदन तयार पारी प्रकाशित गर्ने।

१३. संस्थागत संरचना

रणनीति तथा कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि निम्नानुसारका प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहका संरचनाहरु निर्माण गरिने छन्।

माहादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश स्तर	जिल्ला स्तर	नगरपालिका वा गाउँपालिका स्तर	वडा स्तर	समुदाय स्तर
• मुख्य मन्त्रीको संयोजकत्वमा सरोकारवाला प्रदेश मन्त्रालय र गैससको सहभागितामा निर्देशन समिति • शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रीको संयोजकत्वमा समन्वय, कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन समिति • प्रदेश बाल अधिकार समितिको मातहतमा कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन उप-समिति • मन्त्रालय अन्तर्गत सामाजिक विकास महाशाखा मुख्य सम्पर्क विन्दू (Focal Point) र प्रमुख महिला विकास अधिकृत मुख्य सम्पर्क व्यक्ति (Focal Person) को संयोजकत्वमा कार्यान्वयन कार्यदल • शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालयमा अनुगमन कार्यदल र खण्डिकृत तथ्यांक अद्यावधिक हुने।	• जिल्ला समन्वय समिति र जिल्ला बालअधिकार समितिको समग्र निर्देशन र सुपरिवेक्षण समिति • सामाजिक विकास सम्पर्क कार्यालयको संयोजकत्वमा रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन स्थिति बारे अनुगमन तथा प्रतिवेदन • जिल्लाका सरोकारवाला निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरुसंगको सम्पर्क र क्षमता विकास	• स्थानीय बालअधिकार समितिको समग्र निर्देशन र सुपरिवेक्षण • उपप्रमुख/उपाध्यक्ष को संयोजकत्वमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यदल • स्थानीय तहको सामाजिक विकास महाशाखा/शाखाका प्रमुखको संयोजकत्वमा कार्यान्वयन कार्यदल	• वडा अध्यक्षको अध्यक्षतामा वडा स्तरीय बाल विवाह अन्त्य तथा लैङ्गिक हिंसा निवारण समिति • महिला वडा सदस्यको संयोजकत्वमा वडा स्तरीय अनुगमन तथा परामर्श कार्यदल	• • महिला निगरानी समूह • आमा समूह • महिला सहकारी संस्था • बाल क्लब/सञ्जाल • पुरुष र बालक champion • युवा क्लब • किशोरी समूह • धर्मगुरु सञ्जाल • विद्यालय परिवार

महादेव पन्थ
सचिव

१४. सहकार्य तथा समन्वय

यो रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि बाल विवाहबाट प्रभावित बालिका, बाल विवाहको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहहरू, युवा क्लब, किशोरी समूह, बालिका, महिला, आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि पारिएका समुदाय, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, विस्थापित, आदीवासी जनजाति, दलितका साथै लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सीमान्तकृत समुदायहरू, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा संयन्त्रहरू, राजनीतिक दल, स्थानीय स्तरमा रहेका प्रहरी, स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय, धर्मगुरू, नागरिक समाज, गैसस, निजी संस्था, पेशागत संस्था तथा सञ्जालहरू संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, विकास साझेदार लगायत विभिन्न समुदायसँग समन्वय र सहकार्य गरिने छ।

१५. जोखिम तथा न्यूनीकरण

प्रस्तुत प्रदेशस्तरीय बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी रणनीति तथा कार्ययोजनाको स्वरूप बृहत् (comprehensive) भएको र यो साझा सरोकारको सवाल (Common Issue) भएकोले यसको सफल कार्यान्वयनमा विभिन्न प्रकारका अवरोधहरू आउन सक्ने देखिन्छ। प्रमुख जोखिमहरू निम्न अनुसार छन्ः

- बालअधिकार, बालसंरक्षण, लैङ्गिक समानतासम्बन्धी अवधारणाबारे साझा बुझाईमा एकरूपता नहुने हुनाले रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनमा जिम्मेवार सरोकारवालाहरूबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन नसक्ने सम्भावना छ।
- कानूनले निर्धारण गरेको विवाहको उमेरबारे समुदायमा गलत, भ्रमपूर्ण र अपर्याप्त बुझाई कायम रहँदा बाल विवाहले सामाजिक मान्यता पाइरहेको अवस्था आफैंमा एक चनौतिपूर्ण छ।
- सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र, परम्परागत पुरुष प्रधान समाज र भौतिक पूर्वाधारलाई मात्र विकास ठान्ने मानसिकता व्याप्त रहेको सन्दर्भमा बालिका र महिला केन्द्रित भई यो रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन प्राथमिकतामा नपर्न सक्छ।
- प्रतिवद्धता र इच्छाशक्तिसहितको दक्ष जनशक्तिको अभावमा यो रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयन सुस्त हुन सक्छ।
- रणनीति तथा कार्ययोजना बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकाले सवैको समन्वय र सहयोग नभएको अवस्थामा यसको कार्यान्वयन अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन नसक्ने सम्भावना छ।
- रणनीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति परिचालन, आर्थिक तथा अन्य श्रोत साधनको कमी भएमा र सरोकारवालाहरुको बीचमा लैङ्गिक संवेदनशीलताको अभावमा भएमा यसले प्राथमिकता नपाउन सक्छ।

उपर्युक्त जोखिम न्यूनीकरणका लागि प्रदेश सरकार, शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालयले देहाय अनुसार व्यवस्था गर्नेछः

- रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि सरोकारवाला प्रदेश तथा जिल्लास्तरीय सरकारी निकाय, स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्था तथा विकास साझेदारहरू बीच साझा अवधारणा, सहमति, प्रतिवद्धताका, सहयोग र समन्वयका लागि नियमित रूपमा छलफल र परामर्श गरिने।

महादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

- रणनीति तथा कार्ययोजना बारे यथाशीघ्र सम्बन्धित सबैलाई अभिमुखीकरण गरिने।
- प्रदेशस्तरका सबै सरोकारवाला निकायहरूमा बालअधिकार, बालसंरक्षण र लैङ्गिक सवालहरू बारे ज्ञान दक्षतासहितको जनशक्ति निर्माणमा विशेष जोड दिइने।
- संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह र विकास साझेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी स्रोत साधनको परिचालन गरिने।

माहादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
बुटवल, नेपाल

क.सं. S.N	कार्यक्रम/क्रियाकलाप Program/Activities	कार्यान्वयन गर्ने निकाय Implementing Agency	सहयोगी निकाय Supporting Agencies	समय सीमा Timeline	अपेक्षित नतिजा Expected Output	नतिजाको सूचकाङ्क Output Indicaters	श्रोत विनियोजन तथा कार्यसम्पादन सूचक Resource Allocation and Means of Verifications	अनुगमन तथा मूल्यांकन M&E Responsibilities
१ सचेतनात्मक तथा निरोधात्मक उपायहरू (Prevention)								
१.१ बाल विवाह अन्त्यका लागि प्रदेशस्तरीय आधाररेखा (Baseline) तयार पार्ने ।								
१.१.१	प्रदेशमा बाल विवाह, दाइजो, गौना, थौना, महिनावारी हुँदा गरिने विभेद आदि हानीकारक परम्परागत अभ्यासलगायत बाल विवाहका कारण र त्यसबाट पारिवारिक तथा सामाजिक आर्थिक एवं स्वास्थ्य स्थितिमा परेका असरहरूबारे अध्ययन विश्लेषण गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन तयार पार्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	१ वर्ष	• सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा बाल विवाहको स्थितिबारे आधाररेखा तयार भएको हुने • प्रत्येक ५ वर्षमा तथ्याङ्क अद्यावधिक हुने	• नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा बाल विवाह हुने बालिका र बालकको प्रतिशत • प्रत्येक वर्ष बाल विवाहको दरमा आएको कमी	शि तथा सा वि म बाट आधाररेखा सर्भेक्षणका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • सुझाव सहितको सर्भेक्षण प्रतिवेदन	• शि तथा सा वि म को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.१.२	प्रदेशमा बाल विवाहको स्थितिबारे प्रत्येक पाँच वर्षमा अध्ययन अनुसन्धान गरी हासिल भएका प्रगतिबारे तथ्याङ्कसहित सूचना सम्प्रेषण गर्ने ।			प्रत्येक ५ वर्ष				
१.२ बाल विवाह नियन्त्रणबारे प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्कको संकलन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।								
१.२.१	प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा बालविवाह तथा लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रणबारे खण्डीकृत तथ्याङ्कको संकलन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास गर्न सामाजिक विकास महाशाखा/महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक शाखाहरूलाई सम्पर्क एकाईका रूपमा तोक्ने ।	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा	• गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• खण्डीकृत तथ्याङ्क प्रणालीको विकास भएको हुने	• नगरपालिका वा गाउँपालिकागत रूपमा लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्क	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.२.२	ती शाखा/महाशाखामा कार्यरत जनशक्तिलाई बाल विवाह नियन्त्रण र लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्क प्रणालीको व्यवस्थापनबारे आवश्यक प्रशिक्षण दिई क्षमता विकास गर्ने ।			निरन्तर	• खण्डीकृत तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्ने कर्मचारीहरू प्रशिक्षित भएको हुने	• प्रशिक्षणमा सहभागी कर्मचारीहरूको संख्या		
१.३ बाल बिवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने हानिकारक परम्परागत सोच, मूल्य मान्यता र व्यवहार विरूद्ध स्थानीय तहको समन्वयमा गैरसरकारी संस्थाहरूको साझेदारितामा सचेतनासम्बन्धी अभियानहरू सञ्चालन गर्ने ।								
१.३.१	सबै टोल र समुदायमा महिला निगरानी समूह, बालक्लब, युवा क्लब तथा किशोरकिशोरी समूह गठन गरी बाल विवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने, हानिकारक सोच, मूल्य मान्यता र व्यवहार विरूद्धको सामाजिक अभियान संचालन गरी व्यापक	• गा पा/नपा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• महिला निगरानी समूह, बालक्लब, युवा क्लब तथा किशोरकिशोरी समूह गठन भई सामाजिक अभियान परिचालन भएको हुने	• गठन भएका समूहहरूको संख्या • संचालन भएका सामाजिक अभियानको संख्या तथा तिनका	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष सामाजिक अभियानका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • कार्यसम्पादन प्रगति प्रतिवेदन	• शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल

महादेव पन्थ
सचिव

	रूपमा समुदाय परिचालन गर्ने ।					उपलब्धीको दस्तावेज	• मिडिया रिपोटिङ्ग	
१.३.२	बाल बिवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने हानिकारक परम्परागत सोच, मूल्य मान्यता र व्यवहार परिवर्तनका लागि राजनीतिक दल, सञ्चार क्षेत्र, पेशागत संघसंस्था र व्यापार व्यवसायीहरूद्वारा हस्ताक्षरसहित प्रविद्धता जाहेर गरी गराई सबैको साझेदारितामा "हाम्रो छोरी, हाम्रो गर्व", "छोरी पढाऊ, छोरी बचाऊ", "बाल विवाह अन्त्यको सन्देश हाम्रो लुम्बिनी प्रदेश" लगायतका अभियानहरू सञ्चालन गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • निजी क्षेत्र • विकास साझेदार	६ महिना	• बाल विवाह मुक्त लुम्बिनी प्रदेश अभियान संचान गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त भएको हुने	• विभिन्न सरोकारवालाहरूग भएको छलफल बैठकको संख्या	शि तथा सा वि म बाट पैरवीका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • बाल विवाह मुक्त लुम्बिनी प्रदेश घोषणा बारे प्रतिबद्धता • कार्यसम्पादन प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोटिङ्ग	• शि तथा सा वि म को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.३.३	बाल बिवाह निषेधसम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरूका बारे प्रचारसामग्री तयार गरी संचार माध्यम मार्फत प्रचार प्रसार गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • निजी क्षेत्र • विकास साझेदार	निरन्तर	• बाल विवाह निषेधसम्बन्धी कानूनबारे मिडिया अभियान सञ्चालन भएको हुने	• मिडिया मार्फत प्रसारण भएका कार्यक्रमको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष मिडिया क्याम्पेनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • कार्यसम्पादन प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोटिङ्ग	• शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.३.४	बाल विवाहका कारण महिला तथा बालिकाहरूको यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असर र परिवारलाई पर्ने आर्थिक व्ययभारबारे सूचनासामग्री तयार गरी व्यापक प्रचार प्रसार गर्ने ।				• बाल विवाहको कारण र असरबारे सूचना सामग्री तयार भई वितरण भएको हुने	• वितरित सूचना सामग्रीको किसिम र संख्या		
१.३.५	आधुनिक सूचना प्रविधिबारे ज्ञान नभएका र पहुँच नभएका वर्ग समुदायलाई लक्षित गरी बाल बिवाहका नकारात्मक असरहरूबारे जात्रा, मेला, भेला पर्वमा सिनेमा प्रदर्शनी, सडक नाटक लगायत उपयुक्त तरिका अपनाई जानकारी गराउने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• विभिन्न लक्षित कार्यक्रमहरू आयोजना भएको हुने	• आयोजित कार्यक्रमहरूको किसिम र संख्या • सहभागीहरूको संख्या		
१.४	**बाल विवाह उन्मूलनको लागि प्रदेशका सबै विद्यालयहरूमा स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा बालमैत्री र लैङ्गिकमैत्री विद्यालय अभियान सञ्चालन गर्ने ।**							

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

महादेव पन्थ
सचिव

१.४.१	बाल विवाह नियन्त्रणका लागि देहाएअनुसार बालमैत्री एवं लैङ्गिकमैत्री विद्यालय शिक्षा र संरचनाको व्यवस्था गर्ने : (क) विद्यालयहरूमा बाल विवाह, लैङ्गिक हिंसा विरूद्ध छात्रछात्राहरूलाई समान रूपमा संलग्न गराई विभिन्न खेलकुद सम्बन्धी सान्दर्भिक गतिविधिहरू (जस्तै **Kick Against Child Marriage, Kick Against Violence)** सञ्चालन, (ख) विद्यालयमा मनोविमर्शकर्ताको व्यवस्था, (ग) छात्र छात्राका लागि छुट्टै शौचालय, (घ) छात्राहरूको लागि सेनिटरी प्याड, (ङ) बाल बिवाह, लैङ्गिक हिंसा तथा बालअधिकारका बारेमा विभिन्न किसिमका अतिरिक्त क्रियाकलापहरू (वादविवाद, हाजिरी जवाफ, प्रवचन आदि) को आयोजना, (च) विद्यालयस्तरमा विभिन्न अभियान ("मेरो विद्यार्थी मेरो दायित्व", "बालविवाह मुक्त विद्यालय मेरो जिम्मेवारी", "मेरो गौरव बालमैत्री विद्यालय" आदि) ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • विद्यालय समुदाय • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• सबै विद्यालयहरूमा बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री सूचकसहित बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री वातावरण कायम भएको हुने • प्रदेशका माध्यमिक विद्यालयहरूमा मनोविमर्शकर्ताको नियुक्ति भएको हुने	• विद्यालयमा निर्माण भएका बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री पूर्वाधारहरू • विद्यालयद्वारा आयोजित अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको संख्या • मनोविमर्शकर्ताद्वारा दिइएको सेवाबाट लाभान्वित हुने बालबालिकाको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री विद्यालय विकास तथा मनोविमर्शकर्ता नियुक्तिका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • विद्यालयबाट प्रकाशित प्रतिवेदनहरू • मिडिया रिपोटिङ्ग	शि तथा सा वि म, जि स ए तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.४.२	आधारभूत र माध्यमिक तहको शिक्षामा बाल विवाह र दाइजोका कारण र परिणामहरूबारे बृहत् रूपमा पठन पाठन गर्ने गराउने ।	• विद्यालय समुदाय	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार		• सबै आधारभूत तथा माध्यमिक विद्यालयहरूमा बाल विवाहविरूद्ध पठन पाठन भएको हुने	• विद्यालयमा भ्रमण, निरीक्षण र परामर्श बैठकको संख्या	सुपरिवेशक्षण तथा अनुगमनका लागि प्रत्येक वर्ष सा वि म तथा गा पा/न पाले बजेट विनियोजन गर्ने • अनुगमन प्रतिवेदन	
१.४.३	प्रदेश अन्तर्गतका सबै माध्यमिक विद्यालयहरूमा यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य र अधिकारसम्बन्धी शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षा तथा स्वास्थ्य सम्बद्ध प्रदेशस्तरीय निर्देशनालयहरू, महाशाखा/शाखाहरू एवं नगरपालिका वा गाउँपालिकास्तरीय शाखाहरूले सहकार्य गरी पठन पाठन विधि परिमार्जन गर्ने ।	• शिक्षा/स्वास्थ्य निर्देशनालय	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा • विद्यालय समुदाय • गै स स • विकास साझेदार		• सबै माध्यमिक विद्यालयहरूमा यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य र अधिकारको पठनपाठनमा प्रभावकारीता वृद्धि भएको हुने • बृहत् यौनिकता र प्रजनन	• बृहत् यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा प्रशिक्षण र सहभागीको संख्या • लाभान्वित विद्यार्थीको प्रतिशत	शिक्षक प्रशिक्षणका लागि सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रशिक्षण प्रतिवेदन • बैठकको छलफल र निर्णय	शि तथा सा वि म को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल

महादेव पन्थ
सचिव

१.४.४	बाल विवाहका कारण महिला तथा किशोरीहरूको यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असरका साथै बृहत् यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा **(Comprehensive Sexuality and Reproductive Health education)** बारे खुलेर पठन-पाठन र छलफल गर्ने गराउने वातावरण कायम गराउने उद्देश्यले विषय विज्ञ शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षण दिन प्रदेशस्तरीय शिक्षा-स्वास्थ्य सम्बद्ध निकायहरूलाई परिचालन गर्ने ।				स्वास्थ्य शिक्षाबारे शिक्षक प्रशिक्षण सम्पन्न भएको हुने			
१.४.५	बाल विवाह विरूद्ध शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी र स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूबीच नियमित बैठक र सम्वाद कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।	• गा पा/न पा	• विद्यालय समुदाय • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• बाल विवाहबारे शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी र स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरू बीच छलफल सम्पन्न भई सोच परिवर्तन भएको हुने	• छलफल बैठक र सहभागीको संख्या	*नियमित कार्यक्रम अन्तरगत रहने हुँदा बेग्लै बजेट नचाहिने* • बैठकको छलफल र निर्णय • प्रगति प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म, जि स ए तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.४.६	बाल विवाह नियन्त्रणसमेतको उद्देश्यका लागि विद्यालयमा विशेष गरी छात्राहरूको बीचैमा पढाई छाड्ने प्रवृत्तिलाई निरूत्साहित पारी उनीहरूलाई विद्यालयमा टिकाई राख्न साइकल, कापीकलम, विद्यालयको पोशाक, झोला लगायत विभिन्न सुविधाहरू प्रदान गर्ने ।		• शि तथा सा वि म • विद्यालय समुदाय • गै स स • विकास साझेदार		• विद्यालयको पढाईमा बालिकाहरूको निरन्तरता कायम भएको हुने	• लाभान्वित हुने बालिकाहरूको संख्या	*शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष बालिका शिक्षाका लागि विशेष बजेट विनियोजन गर्ने* • निर्णय माइन्युट • प्रगति प्रतिवेदन	
१.४.७	बिद्यालयमा अध्ययनरत छात्र छात्राहरूको बाल विवाह हुन नदिन शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकले पालना गर्नुपर्ने आचार संहिता बनाउने, सोको पालना भए नभएकोबारे अनुगमन गर्ने ।	• विद्यालय समुदाय	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार		• विद्यालयमा आचार संहिता निर्माण भई लागू भएको र त्यसको परिणामस्वरूप बाल विवाह क्रमश न्यून भएको हुने	• आचार संहिताको पालनाबारे अनुगमनको संख्या	*गा पा/न पा बाट आचार संहिता निर्माणमा टेवा पुऱ्याउन विद्यालयलाई केही बजेट विनियोजन गर्ने* • आचार संहिता बारे भित्ते लेखन • अनुगमन प्रतिवेदन	
१.४.८	स्थानीय समुदायको संस्कृति सुहाउंदो बालिका विशेष शिक्षा र विद्यालय शिक्षाको व्यवस्था गर्ने ।				• समुदाय सुहाउँदो बालिका केन्द्रित विद्यालय शिक्षा प्रदान गरिएको हुने	• लाभान्वित हुने बालिकाको संख्या	*शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष बालिका शिक्षाका लागि विशेष बजेट विनियोजन गर्ने* • निर्णय माइन्युट • प्रगति प्रतिवेदन	
१.४.९	विज्ञान, प्रविधि तथा व्यावसायिक सीपसम्बन्धी उच्च शिक्षामा किशोरीहरूलाई आकर्षित गर्न किशोरी विशेष छात्रबृत्तिको व्यवस्था गर्ने ।	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा	• विद्यालय समुदाय • गै स स विकास साझेदार		• विज्ञान, प्रविधि तथा व्यावसायिक सीपसम्बन्धी किशोरी विशेष सशर्त छात्रबृत्ति कार्यक्रमको रूपरेखा तयार भएको हुने	• लाभान्वित हुने किशोरीको संख्या		

प्रदेश सरकार सामाजिक विकास मन्त्रालय बुटवल, नेपाल — माहादेव पन्थ सचिव

१.५	स्थानीय तहसँग समन्वय गरी गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा सबै वडाहरूमा बाल विवाहको जोखिममा रहेका विद्यालय बाहिरका किशोरकिशोरीहरूको सशक्तिकरण गरी बाल विवाहविरूद्ध परिचालन गर्ने ।							
१.५.१	टोल टोलमा बाल विवाहविरूद्ध विद्यालय बाहिरका किशोरकिशोरीहरूको समूह गठन गर्ने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाका टोलहरूमा किशोरकिशोरी समूह गठन भएको हुने	• समूहमा आवद्ध किशोर किशोरीहरूको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष किशोरकिशोरीहरूको सशक्तिकरणका लागि बजेट विनियोजन गर्ने • निर्णय माइन्युट • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ्ग • अनुगमन प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म, जि स ए तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.५.२	किशोरकिशोरी सूचना केन्द्र स्थापना गरी बाल विवाहविरूद्ध लैङ्गिक सचेतना जगाउने ।				• सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाका वडाहरूमा सूचना केन्द्र गठन भई बाल विवाहविरूद्ध जागरूक भएको हुने	• स्थापना भएका किशोरकिशोरी सूचना केन्द्रको संख्या • किशोरकिशोरी सूचना केन्द्रमा आवद्ध किशोरकिशोरीहरूको संख्या		
१.५.३	विद्यालय बाहिरका बालबालिकालाई समुदायमा आधारित बाल क्लब, युवा क्लबमा आवद्ध गराई बाल विवाहविरूद्ध विभिन्न अभियानहरूमा सरिक गराउने ।				• विद्यालय बाहिरका बालबालिका समुदायमा आधारित बाल क्लब, युवा क्लबमा आवद्ध भएको हुने	• समुदायमा आधारित बाल क्लब, युवा क्लबमा आवद्ध बालबालिकाको संख्या		
१.५.४	गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गरी किशोरकिशोरी समूहलाई लैङ्गिक समानता, बालअधिकार, जीवन उपयोगी शिक्षा, दौंतरी शिक्षा र सीपमूलक शिक्षा प्रदान गरी आय आर्जन सम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा संलग्न गराई बाल विवाह विरूद्ध नेतृत्व र क्षमता विकास गर्ने ।				• प्रदेश तथा स्थानीय तहको नेतृत्वमा किशोरकिशोरीलाई लक्षित गरी जीवन उपयोगी शिक्षा-कक्षा तथा आयआर्जनसम्बन्धी लक्षित क्रियाकलाप संचालन भएको हुने • गैससको तत्वावधानमा समुदायमा बाल विवाह विरूद्ध किशोरी लक्षित विभिन्न सशक्तिकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको हुने	• प्रत्येक नगरपालिका वा गाउँपालिकाले सञ्चालन गरेको जीवन उपयोगी शिक्षा-कक्षा तथा आयआर्जनसम्बन्धी लक्षित क्रियाकलापको संख्या • प्रत्येक नगरपालिका वा गाउँपालिकामा किशोरकिशोरी सशक्तिकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गैससको संख्या • किशोरकिशोरी सशक्तिकरण कार्यक्रमबाट लाभान्वित किशोर किशोरीहरूको संख्या		

१.५.५	बाल बिवाह नियन्त्रणका लागि सहयोगी हुने सूचनाहरूमा अधिकारवाला वर्गको सूचनाको हक सुनिश्चित गर्न उदाहरणीय कार्य गर्ने (role model) किशोरकिशोरीलाई परिचालन गर्ने ।				• समुदायमा बाल विवाह नियन्त्रणमा उदाहरणीय कार्य गर्ने (role model) किशोरकिशोरहरूको पहिचान भई परिचालित भएको हुने	• सहभागी किशोरीहरूको संख्या		
१.५.६	विद्यालय बाहिरका किशोरकिशोरीहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षा, वैकल्पिक शिक्षा, लचिलो शिक्षासँग आवद्ध गरी शिक्षामा पहुँच स्थापित गर्ने ।				• विद्यालय बाहिर रहेका बाल विवाहका लागि जोखिम किशोरीहरूको विभिन्न माध्यमबाट शिक्षामा पहुँच स्थापित भई बाल विवाहको दर घटेको हुने	• शिक्षामा पहुँच स्थापित भएका जोखिम समुदायका बालिकाहरूको संख्या		
१.६	**बाल विवाह अन्त्यका लागि स्थानीय तहसँग सहयोग लिई पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्ध सुदृढीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।**							
१.६.१	सबै टोलमा बाल विवाहविरूद्ध छोराछोरीबीच विभेदरहित ढङ्ले बालबालिकाको हेरचाह, स्याहार, शिक्षा एवं किशोरावस्थाको यौनिकता आदि विषयलाई समेटी अभिभावकीय शिक्षा (Parenting Education) सञ्चालन गर्ने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• अभिभावकीय शिक्षासम्बन्धी सामग्रीबाट अभिभावकहरूमा बाल विवाह गराउन नहुने बारे चेतना अभिवृद्धि भएको हुने	• अभिभावकीय शिक्षाबाट लाभान्वित अभिभावकको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष अभिभावकीय शिक्षाको क्षेत्रमा लगानी गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • अनुगमन प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
१.६.२	बाल विवाहलाई निरूत्साहित पार्न विपन्न परिवारका बालिकाहरूका लागि १२ कक्षासम्म निशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने अभियानलाई व्यापकता दिने ।				• विपन्न परिवारका किशोरीहरू अनिवार्य तथा निशुल्क उच्च शिक्षामा पहुँच बृद्धि भई बाल विवाहको दर घटेको हुने	• लाभान्वित बालिकाहरूको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष बालिका शिक्षामा लगानी गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • अनुगमन प्रतिवेदन	
१.६.३	बाल बिवाहलाई निरूत्साहित गर्न विशेष पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्ध प्रवर्द्धन गर्न निर्देशिका वनाई लागू गर्ने ।			६ महिना	• पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्धबारे समुदाय तथा परिवार सचेत भई बाल विवाह नियन्त्रण भएको हुने	• निर्देशिका बमोजिमको क्रियाकलापबाट लाभान्वित परिवारको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	
१.६.४	बाल विवाहका दृष्टिले जोखिम परिवारहरूमा महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरू, सामाजिक परिचालकहरू र परामर्शदाताहरू परिचालन गरी सल्लाह र परामर्श दिने ।			निरन्तर	• सामाजिक कार्यकर्ताहरूद्वारा हुने पारिवारिक भेटघाट र परामर्शबाट परिवारमा बाल विवाहको दर उल्लेख्य मात्रामा घटेको हुने	• सल्लाह र परामर्शबाट लाभान्वत हुने परिवारको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	

प्रदेश सरकार लुम्बिनी प्रदेश शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय मुकाम बुटवल, नेपाल

महादेव पन्थ सचिव

१.६.५	आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सामाजिक रूपमा सिमान्तकृत परिवारका बालिकाहरूलाई अनिवार्य शिक्षामा जोड दिई शिक्षाको सनिश्चितताका लागि २० वर्षसम्म बालिका बीमाको नीति बनाई लागू गर्ने ।				• बालिका बीमाबाट बालिका शिक्षामा योगदान भई बाल विवाह गर्नेको संख्या घटेको हुने	• बालिका विमाबाट लाभान्वित बालिकाहरूको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष विमाको लागि बजेट बिनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	
२ समुदायमा स्व-सक्रिय सम्बोधन प्रणालीको निर्माण (Pro-active Community Intervention)							
२.१ बाल विवाह उन्मूलनका लागि स्थानीय तहमार्फत शिक्षकहरू, धर्मगुरूहरू र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने ।							
२.१.१	धर्मगुरूहरूको सञ्जालमार्फत लैङ्गिक विभेद, बाल विवाह निषेधसम्बन्धी कानूनी शिक्षा, बाल विवाहबाट पर्ने नकारात्मक सामाजिक आर्थिक प्रभाव र स्वास्थ्य प्रतिकूलताबारे धर्मगुरूहरूलाई प्रशिक्षण दिने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • निजी क्षेत्र • विकास साझेदार • अन्तर धार्मिक सञ्जाल	निरन्तर	• प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजना भएको हुने	• तालिम कार्यक्रम र सहभागीको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट प्रत्येक वर्ष प्रशिक्षण तथा का लागि बजेट विनियोजन गर्ने • कार्यप्रगति प्रतिवेदन	• शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
२.१.२	विभिन्न धर्म सम्प्रदायका धर्मगुरूहरू (महिला पुरूष) ज्योतिष, पण्डित, धामीझाँक्री, लामा, मौलाना, पास्चरहरू आदिसँग बाल बिवाह, बैकल्या, गौना थौना, दाइजो र धर्ममा बिवाहसम्बन्धी मान्यता जस्ता बिषयमा सम्बाद गरी पैरवी गर्ने गराउने ।				• सहजीकरण बैठक सम्पन्न भएको हुने	• छलफल/बैठकको संख्या • सहभागीहरूको संख्या		
२.१.३	लैङ्गिक विभेद, बाल विवाह, महिनावारी हुँदा गरिने विभेद, गौना, थौना, बैकल्या, दाइजो जस्ता हानिकारक परम्परागत अभ्यासहरू हटाउन उदाहरणीय योगदान पुऱ्याउने धर्मगुरू तथा सामाजिक अभियन्ताहरूलाई नागरिक अभिनन्दन एवं सम्मान गर्ने ।				• बाल विवाह विरूद्ध धर्म गुरूहरू तथा सामाजिक अभियन्ताहरू परिचालित भएको हुने • बाल विवाहको दरमा कमि आएको हुने	• सम्मान पाउने धर्मगुरू तथा अग्रणी सामाजिक अभियन्ताहरूको संख्या		
२.१.४	समुदाय स्तरमा बालविवाह रोकथाममा अगुवा भूमिका खेलेका पुरूष/महिला तथा किशोरकिशोरीहरूको पहिचान गरी समुदायका विभिन्न सञ्जालहरूमा अग्रणी अभियन्ताका (champion) को रूपमा सहभागी गराउने र सार्वजनिक समारोहहरूमा सम्मान गर्ने ।							
२.१.५	निजी क्षेत्रका उद्योग, यातायात व्यवसाय, कम्पनी तथा कलकारखानाहरूको तर्फबाट व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate Social Responsibility) अन्तर्गत सेवाप्रदायक निकाय तथा गैररसरकारी संस्थाहरूसँगको साझेदारिता कार्यक्रमअन्तर्गत देहायका	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • निजी क्षेत्र • गै स स • विकास साझेदार		• बाल विवाह रोकथाममा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको साझेदारीता अभिवृद्धि भएको हुने	• सहजीकरण बैठकको संख्या • निजी क्षेत्रको सहभागितामा संचालन भएका कार्यक्रमहरूको संख्या		

महादेव पन्थ
सचिव

	कार्यक्रम सञ्चालन गर्न समन्वय गर्ने : (क) बाल विवाह निषेधसम्बन्धी आचार संहिता, (ख) कार्यस्थलमा हुने यौन दूर्व्यहार नियन्त्रण सम्बन्धी नीति तथा आचार संहिता, (ग) बाल विवाह र लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी प्रशिक्षण, (घ) सम्मानजनक काम, समान कामको लागि समान पारिश्रमिक, न्यूनतम पारिश्रमिक, सूचनाको हक, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा आदि कानूनी प्रावधानहरू सहितको प्रशिक्षण, मापदण्ड तर्जुमा, कार्यान्वयन स्थितिबारे अनुगमन ।							
२.२ प्रदेश प्रहरी कार्यालय एवं स्थानीय तहको समन्वय र सहयोगमा बाल विवाह विरूद्ध अग्रीम सूचना सम्प्रेषण र निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने ।								
२.२.१	सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा बाल बिवाहबारे अग्रीम सूचना संकलन प्रणालीको विकास गर्ने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स	६ महिना	• बाल विवाहबारे अग्रीम सूचना प्रणाली स्थापित भइ बाल विवाह नियन्त्रण भएको हुने	• सूचना प्रणालीमा प्राप्त बाल विवाहबारे सूचनाको संख्या	गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिर्पोटिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
२.२.२	बाल बिवाह हुन लागेको बारे सूचना दिने व्यक्ति र बाल विवाहको नियन्त्रणमा सफल हुने कर्मचारीलाई स्थानीय तह मार्फत पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।			निरन्तर	• बाल विवाहबारे सूचना दिने समुदायको व्यक्ति एवं बाल विवाह नियन्त्रणमा सफल हुने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने प्रणालीको विकास भएको हुने	• पुरस्कृत भएका समुदायका व्यक्ति र कर्मचारीहरूको संख्या		
२.२.३	टोलटोलमा बाल बिवाहविरूद्ध सामुदायिक प्रहरी, महिला अधिकार रक्षक समूह, महिला निगरानी समूह, बलक्लब/सञ्चाल, युवा क्लब, किशोर किशोरी सम्मिलित "बाल विवाहविरूद्ध समुदाय निगरानी समूह" गठन गरी परिचालन गर्ने ।	वडा कार्यालय	• गा पा/न पा • समूहमा आधारित संस्था	६ महिना	• सबै टोलमा बाल विवाहविरूद्ध समुदाय निगरानी समूह गठन भएको हुने	• बाल विवाहविरूद्ध समुदाय निगरानी समूहको पहलमा नियन्त्रण भएको बाल विवाहको संख्या		
२.२.४	"बाल विवाहविरूद्ध समुदाय निगरानी समूह" परिचालनसम्बन्धी निर्देशिका तयार पारी आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • प्र का • गै स स • विकास साझेदार		• बाल विवाहविरूद्ध समुदाय निगरानी समूह परिचालनसम्बन्धी निर्देशिका तयार भएको हुने	• तयार भएको निर्देशिका बमोजिम नियन्त्रण भएको बाल विवाहको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	
२.२.५	बाल विवाह रोक्न सफल भएका समुदाय निगरानी समूहलाई विभिन्न अवसरमा			निरन्तर	• बाल विवाह नियन्त्रणमा सक्रिय समुदाय निगरानी	• पुरस्कृत हुने निगरानी समूहको		

	स्थानीय तह मार्फत सम्मान गर्ने ।				समूहको पहिचान स्थापित भएको हुने	संख्या		
२.३	स्थानीय तह र अन्य कार्यालयहरुको सहयोग र सहकार्यमा बाल विवाह हुन लागेको परिवारमा पारिवारिक भेटघाट, सल्लाह र परामर्श (family visit, mentoring and counseling) द्वारा बाल विवाहलाई रोकथाम गर्ने ।							
२.३.१	बाल विवाह रोकथामका लागि परिवार भेटघाट, सल्लाह र परामर्श प्रदान गर्न प्रहरी, स्वास्थ्य, शिक्षा कार्यालय आदिसँग समन्वय गरी वडा सदस्य, शिक्षकहरू, सामाजिक परिचालकहरू र महिला स्वास्थ्य स्वंयसेविका परिचालनका लागि सहजीकरण गर्ने ।	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• परिवार भेटघाट, सल्लाह, परामर्श कार्यक्रम निरन्तर रूपमा सञ्चालन भई बाल विवाहको दर घटेको हुने	• परिवार भेटघाट, सल्लाह, परामर्श कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने परिवारको संख्या	गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
२.३.२	स्थानीय तहको न्यायिक समिति, प्रहरीको महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र, सेवा केन्द्र, पुनर्स्थापना केन्द्र, एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र, सरकारी विद्यालयमा परामर्शदाताको व्यवस्था गर्न सहयोग गर्ने,	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• विभिन्न एकाईहरूमा परामर्शदाताको सेवा उपलब्ध भई बाल विवाहको दर उल्लेख्य मात्रामा घटेको हुने	• परामर्शदाताको सेवा उपलब्ध गराईने एकाईहरूको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	
२.३.३	बाल विवाह रोकथाम पारिवारिक भेटघाट, सल्लाह र परामर्शसम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई टेवा पुऱ्याउने ।			निरन्तर	• पारिवारिक भेटघाट, सल्लाह र परामर्शसम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रम संस्थागत भई बाल विवाह गराउन हुँदैन भन्ने धारणा आम समुदायमा विकास भएको हुने	• पारिवारिक भेटघाट सल्लाह र परामर्श प्रशिक्षण गरिएको कार्यक्रमहरूको संख्या		
२.४	स्थानीय तहसँगको समन्वयमा बाल विवाहविरूद्ध प्रतिवन्ध, बहिष्कार र अग्रीम चेतावनी (early warning) दिने पद्धतिको विकास गर्ने ।							
२.४.१	सार्वजनिक पद धारण गर्ने पदाधिकारी, गै स स का पदाधिकारी एवं कर्मचारीहरू, राजनैतिक दलका नेताहरूलगायत सामाजिक अभियन्ताहरू बाल बिवाहमा सरिक हुनबाट निषेध गर्ने आचार संहिता निर्माण गरी प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने,	• गा पा/न पा	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• सार्वजनिक पद धारण गर्ने पदाधिकारीहरूको लागि बाल विवाहविरूद्ध आचार संहिता निर्माण भई बाल विवाहका घटनाहरूको न्यूनीकरण भएको हुने	• बाल विवाहविरूद्धको आचार संहिता प्राप्त गरी प्रतिवद्धता जनाउने पदाधिकारीहरूको संख्या	गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
२.४.२	विवाहको निमन्त्रणा कार्ड आदिमा वरवधुको जन्ममिति खुलाउने पद्धति बसाल्न सहजीकरण गर्ने ।			निरन्तर	• स्थानीय समुदायमा विवाहको निमन्त्रण कार्डमा बरबधुको जन्ममिति उल्लेख गर्ने परिपाटी कायम भै बाल विवाह नियन्त्रणमा सघाउ पुगेको हुने	• विवाहको निमन्त्रणा कार्डमा बरबधुको उमेर खुलाउनेहरूको प्रतिशत		

महादेव पन्थ
सचिव

२.४.३	विवाह भएपछि स्थानीय पंजिकाधिकारीमा ३५ दिन भित्र अनिवार्य रूपमा विवाह दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था बारे व्यापक प्रचारप्रसार गर्ने ।				• अनिवार्य रूपमा ३५ दिन भित्र विवाह दर्ता गर्ने पद्धतिबाट बाल विवाहको घटना उल्लेख्य मात्रामा घटेको हुने	• विवाह भएको ३५ दिन भित्र विवाह दर्ता गर्नेहरूको संख्या		
३ कानूनी कारवाहीमा प्रभावकारिता अभिबृद्धि (Prosecution)								
३.१	प्रदेश प्रहरी कार्यालय र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा बाल विवाह विरूद्ध सरल र प्रभावकारी उजुरी संयन्त्रको व्यवस्थापन गर्ने ।							
३.१.१	बाल विवाह काननी अपराध हो भन्ने कानूनद्वारा स्थापित मान्यतालाई बोध गरी बाल विवाहविरूद्धको उजुरी प्रक्रियालाई सरल र प्रभावकारी बनाउन सहजीकरण गर्ने,	• शि तथा सा वि म	• प्र प्र का • गा पा/न पा • गै स स	६ महिना	• प्रहरी कार्यालय तथा न्यायिक समितिहरूमा बाल विवाहविरूद्ध सरल तरिकाले उजुरी दर्ता गर्ने पद्धतिको निर्माण भएको हुने	• प्रहरी कार्यालय तथा न्यायिक समितिमा दर्ता हुने बाल विवाहविरूद्धको उजुरीको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
३.१.२	बाल विवाहबारे उजुरी र गुनासो सुन्न सबै प्रहरी कार्यालयहरू र स्थानीय तहको न्यायिक समितिमा टेलिफोन हटलाइनको व्यवस्था गर्न सहयोग गर्ने,	• गा पा/न पा • प्र प्र का	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• सबै प्रहरी कार्यालय तथा स्थानीय तहको न्यायिक समितिमा बाल विवाह विरूद्ध गुनासो उजुरी सुन्ने हटलाइनको व्यवस्था भएको हुने	• स्थापित हटलाइनको संख्या • हटलाइनमार्फत प्राप्त हुने उजूरीको संख्या	गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	
३.१.३	स्थानीय तह, प्रहरी कार्यालय र गैरसरकारी सस्थाहरूद्वारा सञ्चालित टेलिफोन हटलाइन, हेल्पलाइन आदिमा बाल विवाहबारे सूचना दिने व्यक्ति/समूहलाई पुरस्कृत गर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने,			निरन्तर	• बाल विवाहविरूद्ध कानून कार्यान्वयन निकायमा सूचना दिने प्रणालीको विकास भएको हुने	• बाल विवाहविरूद्ध सूचना/जानकारी दिने र पुरस्कृत हुनेको संख्या		
३.१.४	प्रहरी कार्यालय, स्थानीय तह र संघसस्थामा प्राप्त हुने बाल विवाहसम्बन्धी उजुरी तथा गुनासोबारे तत्कालै सम्बोधन गर्न प्रहरी अधिकृतको नेतृत्वमा स्थानीय निर्वाचित प्रतिनिधि र सामाजिक कार्यकता सहितको Rapid Response Team गठन गरी परिचालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने,			६ महिना	• प्रत्येक समुदायमा Rapid Response Team गठन भई बाल विवाह नियन्त्रण भएको हुने	• गठन भएका Rapid Response Team को संख्या • Rapid Response Team ले नियन्त्रण गरेका बाल विवाहको संख्या		
३.२	बाल विवाहबिरूद्ध स्वतःस्फूर्त (suo moto) कारवाहीका लागि प्रहरी परिचालन गर्न प्रदेश प्रहरी कार्यालयसँग समन्वय गर्ने ।							

३.२.१	राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासअनुसार बाल विवाहविरूद्ध शून्य सहनशीलतासहित स्वत:स्फूर्त (suo moto) कानूनी कारवाही प्रक्रियाका लागि सबै समुदायमा प्रहरी परिचालनमा जोड दिने,	• प्र प्र का	• शि तथा सा वि म • गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• बाल विवाहविरूद्ध स्वत:स्फूर्त कानूनी कारबाहीका लागि प्रहरी परिचालन भएको हुने	• कानूनी कारबाही गरिएका बाल विवाहको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोटिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
३.२.२	बाल विवाहविरूद्ध स्वत:स्फूर्त (suo moto) कानूनी कारवाहीका लागि प्रहरी परिचालनमा जोड दिन प्रदेश प्रहरी कार्यालयमार्फत सबै प्रहरी कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गर्ने,			निरन्तर	• कानूनी कारबाहीबारे प्रहरी कर्मचारीलाई प्रशिक्षण सञ्चालन भई कानूनी कारबाहीद्वारा बाल विवाह नियन्त्रण भएको हुने	• प्रशिक्षण प्राप्त गर्ने प्रहरी कर्मचारीहरूको संख्या		
३.२.३	बाल विवाह नियन्त्रणमा प्रहरीको दायित्वबारे विभिन्न जानकारीमूलक पुस्तिका प्रकाशनमा सहयोग गर्ने,			६ महिना	• बाल विवाह नियन्त्रणमा प्रहरीको दायित्वबारे जानकारीमूलक पुस्तिका प्रकाशित भएको हुने	• बाल विवाहविरूद्धको जानकारीमूलक पुस्तिकाबाट लाभान्वित हुने प्रहरी कर्मचारीको प्रतिशत		
३.३	**बाल विवाह नियन्त्रण सम्बन्धमा राष्ट्रिय कानून, नीति तथा कार्ययोजना लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन माथिको समापन टिप्पणीहरू र दिगो विकास लक्ष्यबमोजिम तोकिएका सूचकहरूबारे कानून कार्यान्वयन निकायका कर्मचारीहरूलाई जागरूक बनाउने ।**							
३.३.१	बाल बिवाह निषेधसम्बन्धी सबै प्रकारका कानून, नीतिगत दस्तावेजहरूबारे प्रहरी, न्यायिक समिति एवं निगरानी समूहहरूलाई जानकारी गराउने,	• शि तथा सा वि म	• प्र प्र का • गै स स • विकास साझेदार	१ वर्ष	• बाल विवाहलाई निषेध गर्ने कानूनी प्रावधानहरूबारे सरल भाषामा हाते पुस्तिका तयार भएको हुने	• हाते पुस्तिकाबाट लाभान्वित प्रहरी कर्मचारी, न्यायिक समितिका पदाधिकारी तथा निगरानी समूहका सदस्यको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोटिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
३.३.२	बाल विवाह उन्मूलन सम्बन्धमा दिगो विकास लक्ष्य र सो विषयमा नेपालले तयार पारेको सूचककाङ्क, CEDAW, CRC, UPR सम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन उपर कमिटीका निस्कर्ष सुझावहरू परिपालना गर्न पुस्तिका निर्माण गरी कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका कर्मचारीहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई प्रशिक्षण दिने,				• बाल विवाह उन्मूलनबारे नेपालले प्रतिवद्धता जनाएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूबारे जानकारीमूलक पुस्तिका प्रकाशित भई प्रहरी, सरकारी वकिल, अदालत, न्यायिक समितिका कर्मचारीहरू एवं सामुदायिक निगरानी समूहका पदाधिकारीहरू प्रशिक्षित भएको हुने	• प्रशिक्षण कार्यक्रम र सो कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने सहभागीको संख्या		

महादेव पन्थ
सचिव

४ बाल विवाहबाट प्रभावित एवं बाल विवाहको जोखिममा परेका बालिकाहरूको संरक्षण **(Protection)**								
४.१	**वैवाहिक सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन नचाहने बालिका र वदर भएका बाल विवाहका प्रभावितहरूलाई लक्षित गरी हेरचाहको वैकल्पिक व्यवस्था गर्न जिल्ला बालअधिकार समिति र स्थानीय बाल अधिकार समितिलाई सहयोग गर्ने ।**							
४.१.१	बाल विवाहबाट पीडित/प्रभावित बालबालिकालाई लक्षित गरी हेरचाहको वैकल्पिक व्यवस्था, दिशान्तरण, बाल संरक्षण गृह र बाल सुधारगृहबारे मापदण्ड बनाउने,	• शि तथा सा वि म	• प्र प्र का • जि वा अ स • स्था बा अ स • गै स स • विकास साझेदार	१ वर्ष	• बाल विवाहबाट पीडित/प्रभावित बालबालिकालाई लक्षित गरी हेरचाहसम्बन्धी वैकल्पिक व्यवस्थाको मापदण्ड तयार भएको हुने	• वैकल्पिक हेरचाहको माध्यमद्वारा संरक्षण प्राप्त गर्ने पीडित/प्रभावितको संख्या	शि तथा सा वि म बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिर्पोटिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
४.१.२	वैवाहिक सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन नचाहने तर करकापमा विवाह भएका परिवारबाट उद्धार गर्नुपर्ने बालिकालाई संरक्षण दिन आवश्यकताअनुसार पारिवारिक हेरचाहको वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने,	• जि वा अ स • स्था बा अ स	• शि तथा सा वि म • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• करकापमा परी बाल विवाह गर्ने किशोरीहरूको उद्धार भएको हुने	• उद्धार तथा वैकल्पिक हेरचाहबाट लाभान्वित हुने पीडित/प्रभावित किशोरीहरूको संख्या		
४.१.३	आफूखुशी विवाह गर्ने वदरभागी बालविवाहका बालबालिकालाई अदालतबाट ठहर भए अनुसार दिशान्तरण गर्ने वा बाल सुधारगृहमा प्रेषण गर्ने,	• शि तथा सा वि म	• प्र प्र का • जि वा अ स • स्था बा अ स • गै स स • विकास साझेदार		• बदरभागी बाल विवाहका प्रभावितहरूको दिशान्तरण भएको हुने	• दिशान्तरणमा परेका बालबालिकाको संख्या		
४.२	**बाल विवाहबाट प्रभावित बालबालिकाहरूलाई कानूनी हक एवं उपचारसम्बन्धी परामर्श, कानूनी सहायता, मनोविमर्श, सीप विकास तालिम र आय आर्जनका कार्यक्रमहरूमार्फत सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तिकरण गर्न जिल्ला बालअधिकार समिति र स्थानीय बालअधिकार समितिलाई सहयोग गर्ने ।**							
४.२.१	जिल्ला बालअधिकार समिति र स्थानीय बालअधिकार समितिमार्फत बाल विवाहका प्रभावित बालिकाहरूलाई लक्षित गरी आवश्यकताअनुसार देहायका सेवा सुविधाहरू प्रदान गर्ने बारे मापदण्ड बनाउन सहजीकरण गर्ने : (क) कानूनी सहायता (ख) मनोविमर्श (ग) स्वास्थ्य हेरचाह (घ) औपचारिक/अनौपचारिक शिक्षा (ङ) सीप विकास तालिम (च) लघु ऋण (छ) बीउ पूँजी (ज) स्वरोजगार/व्यवसायसम्बन्धी उत्प्रेरणा, व्यवसाय/उद्यमशीलता, वित्तिय व्यवस्थापन तालिम आदि,	• शि तथा सा वि म	• जि वा अ स • स्था बा अ स • गै स स • विकास साझेदार	१ वर्ष	• बाल विवाहबाट पीडित/प्रभावित बालबालिकालाई विभिन्न किसिमका अत्यावश्यक संरक्षण सेवा उपलब्ध गराउनेबारे मापदण्ड लागू भएको हुने	• संरक्षण सेवाबाट लाभान्वित हुने बालबालिकाको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल

महादेव पन्थ
सचिव

४.२.२	जिल्ला बालअधिकार समिति र स्थानीय बालअधिकार समितिहरूमार्फत बाल विवाहबाट प्रभावित भएका बालबालिकाका लागि लक्षित सेवा सुविधा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन सरोकारवाला सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबीच समन्वय र सहजीकरण गर्ने,				• सरकारी निकाय तथा गै स सहरूबीच सहकार्यमा अभिवृद्धि भई बाल विवाहबाट प्रभावित बालबालिकाहरूले संरक्षणको सुनिश्चितता भएको हुने	• सरकारी निकाय तथा गै स स हरूको संरक्षण सेवाबाट लाभान्वित प्रभावितहरूको संख्या		
४.२.३	सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा बाल विवाह, घरेलु हिंसा लगायत लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित बालिका तथा महिलाहरूका लागि मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउन स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्ने ।			निरन्तर	• मनोसामाजिक सेवा स्थानीय समुदायमा उपलब्ध भएको हुने	• मनोसामाजिक परामर्शबाट लाभान्वित प्रभावितहरूको संख्या		
५ स्थानीय तह र सरोकारवालासँगको सहकार्य, साझेदारीता र क्षमता विकास (Partnership)								
५.१	**बाल विवाह अन्त्यका लागि बालमैत्री तथा लैङ्गिकमैत्री नगरपालिका वा गाउँपालिका घोषणा गर्ने अभियान सञ्चालन गर्न स्थानीय तहसँगको साझेदारितालाई प्रबर्द्धन गर्ने ।**							
५.१.१	बाल विवाहविरूद्ध रणनीतिक योजना/कार्ययोजना बनाउने नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूलाई चरणबद्ध रूपमा सशर्त अनुदान दिने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	निरन्तर	• यो रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनमा प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहबीच समन्वय र सहकार्य अभिवृद्धि भएको हुने	• समन्वय बैठकको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • निर्णय माइनुट • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
५.१.२	बाल विवाह अन्त्य गर्न उदाहरणीय कार्य गर्ने नगरपालिका वा गाउँपालिकालाई प्रत्येक वर्ष पुरस्कृत गर्ने पद्धति बसाल्ने ।				• पुरस्कारको व्यवस्था भएको हुने	• पुरस्कृत हुने गा पा/न पा को संख्या		
५.१.३	प्रदेश अन्तर्गत बाल विवाह अन्त्यका लागि एक नगरपालिका वा गाउँपालिकाले सुरू गरेको असल अभ्यासलाई अरू नगरपालिका वा गाउपालिकाहरूमा क्रमशः विस्तार गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने ।				• बाल विवाह नियन्त्रणको असल अभ्यास बारे प्रचार प्रसार भएको हुने			
५.२	**भौगोलिक स्थिति, जात-जाति, धर्म-सम्प्रदाय, सँस्कृति, परम्परा एवं आर्थिक सामाजिक अवस्था अनुरूप समुदाय विशेषमा कायम रहेको बाल विवाह अन्त्यका लागि समूहगत विधि (Cluster Approach) अपनाउन स्थानीय तहलाई प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग पुर्‍याउने ।**							
५.२.१	आधार रेखा अध्ययन (Baseline Study) का आधारमा बाल विवाहका लागि जोखिम अति विपन्न, दलित तथा सीमान्तकृत परिवारमा बाल विवाह नगराउने शर्तमा आय आर्जनसम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूलाई सहयोग गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	६ महिना	• प्रत्येक नगरपालिका वा गाउँपालिकामा आधार रेखा अध्ययनका आधारमा अति विपन्न, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरी आय आर्जनसम्बन्धी क्रियाकलाप कार्यान्वयन भएको हुने	• बाल विवाह नगर्ने नगराउने शर्तमा आय आर्जन कार्यक्रमबाट लाभान्वीत परिवारको संख्या • बाल विवाहको दर घटेकोबारे नगरपालिका वा	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • अध्ययन प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल

प्रदेश सरकार लुम्बिनी प्रदेश शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय मुकाम बुटवल, नेपाल

महादेव पन्थ सचिव

						गाउँपालिकागत तथ्यांक		
५.२.२	समूह विशेषका आधारमा बाल विवाह अन्त्य गर्ने रणनीति तथा कार्यक्रम तय गरी बाल विवाह मुक्त नगरपालिका वा गाउँपालिका घोषणा गर्न नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूलाई प्राविधिक सहयोग पुर्‍याउने ।			५ वर्ष	• सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा बाल विवाह अन्त्यका लागि रणनीति तयार भई बाल विवाह मुक्त नगरपालिका वा गाउँपालिका घोषणा भएको हुने	• बाल विवाह अन्त्यका लागि रणनीति निर्माण गर्ने र बाल विवाह मुक्त घोषण भएका नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • प्रगति प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ	
५.२.३	स्थानीय तहसँगको साझेदारितामा सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा सामुदायिक अभियानहरू सञ्चालन गर्ने एवं बाल विवाहबाट प्रभावित बालबालिकाको संरक्षण गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड तय गर्ने ।			२ वर्ष	• सबै नगरपालिका वा गाउँपालिकाहरूमा मापदण्ड सहितको बालसंरक्षण कोष स्थापना भएको हुने	• बालसंरक्षण कोषबाट लाभान्वित बालबालिकाको संख्या		
५.३	**बाल विवाह अन्त्य गर्ने अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय तहमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सहयोग गर्ने ।**							
५.३.१	प्रत्येक नगरपालिका वा गाउँपालिकामा बाल विवाह अन्त्यसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन स्थितिको लेखाजोखा गर्न नगरपालिका वा गाउँपालिकाका उपप्रमुख/उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा सरोकारवाला सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यदल गठन गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• गा पा/न पा • गै स स विकास साझेदार	६ महिना	• प्रत्येक नगरपालिका वा गाउँपालिकामा अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल गठन भएको हुने	• अनुगमन मूल्यांकन भएका समूहको संख्या	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • अनुगमन प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
५.३.२	नतिजामा आधारित व्यस्थापन (Result Based Management) प्रणालीमा आवद्ध भएको बाल विवाह उन्मूलनसम्बन्धी कार्ययोजना र कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यविधि र मापदण्ड निर्माण गर्ने ।				• परिणाममा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीसँग मेल खानेगरी अनुगमन तथा मूल्यांकनको मापदण्ड निर्माण भएको हुने			
५.३.३	न्यायिक समिति र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यदललाई निरन्तर प्राविधिक टेवा पुर्‍याउन सक्ने गरी दक्ष जनशक्ति, आर्थिक श्रोत तथा प्रविधि सहित महिला तथा बालबालिका शाखा र अनुगमन शाखाको क्षमता अभिबृद्धि गर्ने ।			निरन्तर	• सरोकारवाला निकाय/संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने	• अभिमूखीकरण तथा तालिममा सहभागी हुने कर्मचारीहरूको संख्या		
५.३.४	स्थानीय तह र वडा कार्यालय लगायत अन्य सरोकारवालाहरूलाई अनुगमनका सूचकसहितको Logical Framework			६ महिना				

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

महादेव पन्थ
सचिव

	बनाई प्रशिक्षण दिने र सो अनुसार अनुगमन गर्न प्राविधिक सहायता गर्ने,							
५.५	**अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका नतिजाहरू र असल अभ्यासबारे समुदायलाई सुसूचित गर्ने ।**							
५.५.१	यो रणनीति तथा कार्ययोजनाबारे आवश्यकता अनुसार विज्ञहरूलाई समेत संलग्न गराई आवधिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने ।	• शि तथा सा वि म	• प्रदेशस्तरीय सरकारी निकाय • गा पा/न पा • गै स स • विकास साझेदार	प्रत्येक २-२ वर्ष	• आवधिक रूपमा यो रणनीतिको मूल्यांकन भएको हुने	• मूल्यांकनबाट प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयन	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा बाट बजेट विनियोजन गर्ने • मूल्यांकन प्रतिवेदन • मिडिया रिपोर्टिङ • मन्त्रालयको वेभसाइट	शि तथा सा वि म तथा गा पा/न पा को अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यदल
५.५.२	अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजाहरू र असल अभ्यासहरूलाई संचार माध्यम, वेभसाइट, पुस्तिका प्रकाशन आदि मार्फत सार्वजनिक गर्ने ।				• मूल्यांकनका नतिजा सार्वजनिक भएको हुने	• प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने बैठक/गोष्ठीमा सहभागीको संख्या		

प्रदेश सरकार लुम्बिनी प्रदेश शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय मुकाम बुटवल, नेपाल

माहादेव पन्थ
सचिव

प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश
शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
मुकाम बुटवल, नेपाल

संक्षिप्त रूप

नेपाली

गा पा	गाउँपालिका
गै स स	गैरसरकारी संस्था
जि वा अ स	जिल्ला बालअधिकार समिति
जि स ए	जिल्ला सम्पर्क एकाई
न पा	नगरपालिका (यसले उप–उपमहानगरपालिका समेतलाई बुझाउँदछ)
प्र प्र का	प्रदेश प्रहरी कार्यालय
शि तथा सा वि म	शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय
स्था वा अ स	स्थानीय बालअधिकार समिति

English

CAT	Convention on Torture
CEDAW	Convention on the Elimination of All forms of Discrimination against Women
CRC	Convention on the Rights of Child
FIR	First Information Report
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
MDG	Millennium Development Goals
RBM	Result Based Management
SAIEVAC	South Asia Initiatives for Ending Violence against Children
SDG	Sustainable Development Goals
UNFPA	United Nations Fund for Population Activities
UNICEF	United Nations Children's Fund
UPR	Universal Periodic Report

माहादेव पन्थ
सचिव